

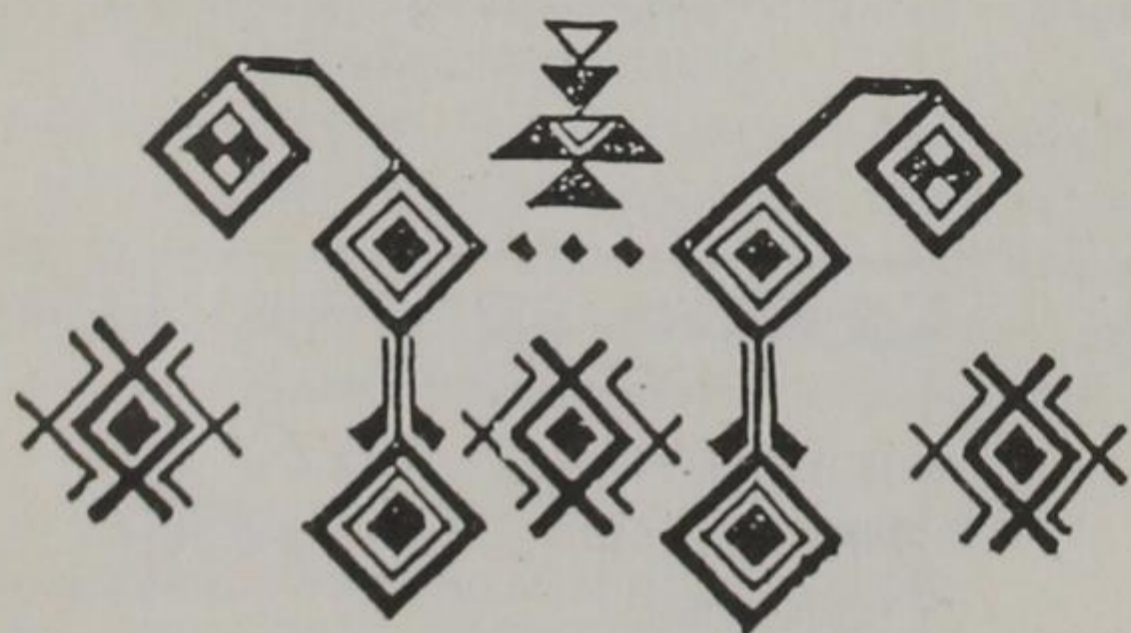
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ἙΠΕΙΡΩΤΙΚῶΝ ΜΕΛΕΤῶΝ

ἙΠΕΙΡΩΤΙΚΟ
ἙΠΕΡΟΛΟΓΙΟ

Ἰωάννινα 1990

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΉΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΉΠΕΙΡΩΤΙΚΟ
ΉΠΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΉΩΑΝΝΙΝΑ 1990

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΤΟΜΟΣ ΙΒ΄

Ίωάννινα 1990

Σύνταξη

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΒΛΑΧΟΣ

Έξώφυλλο

ΒΑΣΙΛΗΣ ΧΑΡΙΣΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΟΝΙΤΣΑΣ

ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ *Αγρ. 28631*

ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ *5/11/92*

ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.

Τιμή τεύχους Δρχ. 1.000

ΑΧ. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ

ΒΟΡΕΙΟΣ ΗΠΕΙΡΟΣ Ίστορία - Πολιτισμός*

Ο επιθετικός προσδιορισμός *Βόρειος*¹ είναι γνώρισμα πρόσφατο, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας, ἐπακόλουθο τῆς ἀπαίσιας συνθήκης τοῦ 1913, γνωστῆς ὡς Πρωτόκολλον Φλωρεντίας τῶν Ἐξ Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ποῦ ἐπιβάλλουν τὴν ἀποκοπὴ τοῦ βορείου τμήματος τῆς μιᾶς καὶ ἐνιαίας Ἠπείρου καὶ τὴν ἔνταξή του μὲ τὸ ὄνομα Βόρειος Ἠπειρος στὸ ἀρτισύστατο κράτος τῆς Ἀλβανίας. Ἡ πρωτουργὸς ἰταλικὴ διπλωματία ὑπερέβαλε καὶ τὸν Προκρούστη. Διότι ἄφησε πέρα τῶν συνόρων τοῦ νέου κράτους τὴν περιοχὴ τοῦ Κοσσυφοπεδίου, ἤδη αὐτόνομη ἐπαρχία τῆς Γιουγκοσλαβίας², καὶ προσκόλλησε τὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο Δυρραχίου-Ἀγίων Σαράντα μὲ τὴν προοπτικὴ ἐξυπηρετήσεως βλέψεων τῆς Ἰταλίας³ στὴν Ἠπειρο.

Σκοτεινὲς σκοπιμότητες καὶ ἀνίερές παρεμβάσεις ξένων συνεχίζουν ἀκόμη καὶ κατὰ τὶς παραμονές τοῦ 2000 τὴν ἐπιβολὴ καθεστῶτος πρωτόφαντης σὲ σκληρότητα σκλαβιάς στὴν κοιτίδα⁴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν Ἠπειρο, ἡ ὁποία εἶναι Ἑλλάς ἢ ἀρχαία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ ἀκριβέστερα «Ἀρχέγονος Ἑλλάς Ἠπειρος» κατὰ τὸν Κλαύδιο Πτολεμαῖο.

Γιὰ τὰ νότια καὶ ἀνατολικά ὄρια τῆς Ἠπείρου διαπιστώνονται διαφορὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἦδη ὁ Ὅμηρος στὴν Ὀδύσσεια καὶ στὸν «νηῶν κατάλογον» τῆς Ἰλιάδας ὀνομάζει Ἠπειρον καὶ τὴν Ἀκαρνανία. Προφανῶς ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ γεωγραφικὴ ἔννοια. Σημαίνει στεριά σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν θάλασσα. Ταυτόχρονα αἰσθητὴ εἶναι καὶ ἡ ἐθνογραφικὴ παρουσία τοῦ ὄρου:

οὔτ' αὐτῆς Ἰθάκης οὔτ' Ἠπείροιο μελαίνης (φ 109)

ἀκτὴν ἠπείροιο, Κεφαλλήνεσιν ἀνάσσων (ω 378)

οἷτ' ἠπειρον ἔχον ἠδ' ἀντιπέραι ἐνέμοντο (Β 635).

Κύριο ὄνομα καθίσταται κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. στὸν Ἑκαταῖο σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου: «Ἑκαταῖος λιμένα καλεῖ Ἠπείρου Ὠρικὸν ἐν τῇ Εὐρώπῃ...»⁵. Σὲ θέση δὲ κυρίου ὀνόματος ὑπάρχει καὶ στὸν Πίνδαρο, ὁ ὁποῖος μνημονεύει τὸν Νεοπτόλεμο ὡς βασιλιά τῆς Ἠπείρου:

Νεοπτόλεμος δ'

Ἄπειρω διαπρυσία,

βουβόται τόθι πρῶνες

Ἐξοχοὶ κατάκεινται,
Δωδώναθεν ἀρχόμενοι
πρὸς Ἴόνιον πόρον...⁶

Ὡστόσο ἡ γεωγραφικὴ σημασία τοῦ ὀνόματος διατηρεῖται καὶ στὸν Θουκυδίδη. Στὶς ἐκφράσεις του, ἢ ἡπειρος ἢ καταντικρὺ, ἢ κατὰ Κέρκυραν ἡπειρος, οἱ ἐκείνη ἡπειρῶται, φαίνεται καθαρὰ ἡ γεωγραφικὴ ἔννοια. Αὐτὴν ἐξ ἄλλου ἐπιβεβαιώνει ὁ Θουκυδίδης καὶ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ Παγγαίου ὡς Ἑπειρωτῶν. Γιὰ τὸν Θουκυδίδη, καθὼς καὶ ἄλλους, ἡπειρος εἶναι ὁ βορειοελλαδικὸς χῶρος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ συνεχὴ στεριά, ἐνῶ ἡ νότια Ἑλλάδα διαιρεῖται ποικιλότροπα σὲ μικρότερα διαμερίσματα καὶ σὲ νησιά. Βαθμιαῖα δὲ ὁ ὄρος Ἑπειρος ἀποδίδεται στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, βόρεια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, καὶ τελικὰ πέρα τῆς Ἀκαρνανίας. Διαστάσεις γνῶμῶν παρατηροῦνται καὶ στὰ ἀνατολικά σύνορα τῆς Ἑπείρου μὲ τὴν Μακεδονία. Οἱ Ὀρέστες θεωροῦνται σὰν Ἑπειρῶτες ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο: «Ὀρέσται, Μολοσσικὸν ἔθνος»⁷.

Ποικίλες πληροφορίες σώζονται καὶ γιὰ τὰ βόρεια σύνορα. Ἀρχαιότερη εἶναι τοῦ Ἑκαταίου (6ου αἰῶνα π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὸν Ὠρικὸν⁸ ὡς ἡπειρωτικὸ λιμάνι, ὅπως ἤδη σημειώθηκε. Ὡστόσο σὲ τελικὴ ἀνάλυση ὡς βόρειο ὄριο θεωρεῖται ὁ ποταμὸς Γενοῦσος (σημ. Σκούμπι), τοῦ ὁποῖου τὸ ρεῦμα παρακολουθεῖ πανάρχαιη⁹ ὁδὸς, γνωστὴ εὐρύτατα μετὰ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση μὲ τὸ ὄνομα Ἐγνατία¹⁰. Ὁ Στράβων καθορίζει μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια: «ταύτην δὴ τὴν ὁδὸν ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἐπίδαμνον καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν τόπων ἰοῦσιν ἐν δεξιᾷ μὲν ἐστὶ τὰ Ἑπειρωτικὰ ἔθνη κλυζόμενα τῷ Σικελικῷ πελάγει μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὰ ὄρη τὰ τῶν Ἰλλυριῶν, ἀπροδιήλθομεν, καὶ τὰ ἔθνη τὰ παροικοῦντα». Ἐξ ἴσου σαφὴς εἶναι καὶ στὶς λεπτομέρειες ὁ Στράβων. Προειδοποιεῖ ἐνωρίτερα: «ἐκ δὲ τῆς Ἀπολλωνίας εἰς Μακεδονίαν ἢ Ἐγνατία ἐστὶν ὁδὸς πρὸς ἔω». Ἐπιμένει στὴν ἀκρίβεια προσθέτοντας καὶ τὰ ἐξῆς: «συμβαίνει δ' ἀπὸ ἴσου διαστήματος συμπύπτειν εἰς τὴν αὐτὴν ὁδὸν τοὺς τ' ἐκ τῆς Ἀπολλωνίας ὀρμηθέντας καὶ τοὺς ἐξ Ἐπιδάμνου (σημ. Δυρράχιο). Ἡ μὲν οὖν πᾶσα Ἐγνατία καλεῖται...»¹¹.

Κατὰ τὸν Στράβωνα ἡ Ἐγνατία στὴν παραλία ἔχει δύο ἀφετηρίες, Ἀπολλωνία καὶ Ἐπίδαμνο, καὶ σὲ βάθος περίπου εἴκοσι χιλιομέτρων συγκλίνουν καὶ ἀποτελοῦν μία ὁδὸ¹², ποὺ συνεχίζει στὸ ἐσωτερικὸ δίπλα στὸν Γενοῦσο διαχωρίζοντας καθαρὰ τὰ ἡπειρωτικὰ ἀπὸ τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη, φύλα, φυλές¹³.

Ἐν τούτοις διατυπώθηκαν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῶν Ἑπειρωτῶν. Ἐπίσης ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὅλη ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ἕως τὴν Ναύπακτο ἦταν Ἰλλυρικὴ, ποὺ μετέπειτα ἐξελληνίσθηκε. Οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ δὲν ἀφορμῶνται πάντοτε ἀπὸ σκοπιμότητες καὶ προκαταλήψεις ἢ ἀνθελληνικὲς προθέσεις τῶν συγγραφέων. Ἄλλως τε τὸ τμήμα, ποὺ

ἀφαιρείται ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό καὶ θεωρεῖται σὰν ἰλλυρικό, εἶναι ἐλάχιστο σὲ σχέση μετὰ τὴν πανιλλυρική θεωρία, κατὰ τὴν ὁποία τὸν χώρο ἀπὸ τὰ βρεταννικά νησιά ἕως τὴν Παλαιστίνη καὶ ἀπὸ τὴν Βαλτική ἕως τὴν Καλαβρία κατεῖχαν οἱ Ἰλλυριοί, ἢ δὲ γλώσσα τους, μολονότι ἀμάρτυρη, χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἐρμηνεία κάθε ἀνετυμολόγητης λέξεως ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Βέβαια ἡ θεωρία ἔχει καταπέσει¹⁴. Ἀλλὰ οἱ ἰλλυρολογικὲς συγγραφές, πού ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ πανιλλυρισμοῦ, παραπλανοῦν ἀκόμη ἐρασιτέχνες ἢ κατ' ἐπίφαση ἐπιστήμονες.

Παραπλάνηση ἔχει προέλθει καὶ ἀπὸ παρερμηνεία χωρίων ἀρχαίων συγγραφέων, στὰ ὁποία οἱ Ἑπειρῶτες ἀποκαλοῦνται καὶ βάρβαροι. Μετὰ βάση τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸν καὶ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες στὸ παρελθὸν ἀμφισβήτησαν τὴν ἑλληνικότητα τῶν Ἑπειρωτῶν κατατάσσοντας αὐτοὺς στοὺς Ἰλλυριοὺς, χωρὶς νὰ λάβουν ὑπ' ὄψη τὶς πηγές, πού ρητὰ διακρίνουν πάντοτε τοὺς Ἑπειρῶτες ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριοὺς. Στοὺς καλοπροαίρετους ἐπιστήμονες, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται οἱ Ed. Meyer, Kretschmer, Nilsson, ἔχει ἀπαντήσει τεκμηριωμένα ὁ Beloch στὴν ἐμπεριστατωμένη τετράτομη συγγραφή του γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀφιερώνοντας κεφάλαιο ἐπιγραφόμενο «Ἡ ἐθνικότης τῶν ἀρχαίων Ἑπειρωτῶν». Ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Ἑπειρῶτες εἶναι Ἕλληνες καὶ ὄχι Ἰλλυριοὶ ἐξελληνισμένοι: «... ἐπειδὴ αὕτη (ἡ Ἑπειρος) ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη περικλείεται ὑπὸ ὀρέων καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ δεχθῆ ξένας ἐπιρροάς, δὲν δύναται νὰ φαντασθῆ κανεὶς, ὅτι ἔγινεν ἑλληνικὴ χώρα, ἐὰν δὲν ἦτο ἀνέκαθεν τοιαύτη»¹⁵.

Ὅμως φαντάσθησαν οἱ Ἀλβανοὶ μετὰ τὴν παρῶθηση τῶν ὀργάνων τοῦ Μπενίτο Μουσσολίνι. Ὁ ἀρχαιολόγος Domenico Mustilli ἀποπειρᾶται τὴν παραχάραξη τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ δὲν ἀποσιωπᾷ τὴν ὑπαρξὴ ἀπόψεων γιὰ ἑλληνικότητα τῆς Ἑπείρου, ὥστε νὰ τηροῦνται στοιχειωδῶς τὰ προσχήματα ἐπιστημονικότητας: «Στὰ νότια τοῦ Ἀῶου κατοικοῦσαν δεκατέσσαρα ἠπειρωτικὰ φύλα, πού ἀνήκαν κατ' ἄλλους στὴν ἰλλυρική οἰκογένεια καὶ κατ' ἄλλους στὴν ἑλληνική». Ἐπειτα ἀδίστακτα προχωρεῖ στὴν συσκότιση: «Ἡ ἰλλυρική φυλὴ ἦταν λαὸς πολυπληθὴς ἀπλωμένος στὴν κεντρικὴ ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἀλβανία ἀποτελοῦσε μίαν ἀπ' τὶς νότιες ἐπεκτάσεις του, πού συνεχιζόταν καὶ μέσα στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα ἕως τὸν Κορινθιακὸ κόλπο (!)... Ὁ λαὸς αὐτὸς ἀρχίζει νὰ παίρῃ δύναμη καὶ νὰ ὀργανώνεται σὲ κράτη τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Τὰ δύο σημαντικώτερα τμήματά του εἶναι στὰ βόρεια τὸ τμήμα τῆς Σκόδρας καὶ στὰ νότια τὸ τμήμα τῆς Ἑπείρου, πού περιλαμβάνει διάφορα φύλα, ὅπως τῶν Χαόνων καὶ τῶν Μολοσσῶν. Ἐπειτα τὰ κράτη παίρνουν ὀριστικὴ μορφή, πολιτικὴ συνείδηση, καὶ ἡ δράση τους εἶναι προπαντὸς οἱ ἐπιθέσεις κατὰ τῆς ἐξασθενημένης πιά Ἑλλάδας καὶ τῶν ἀποικιῶν τῆς. Πιὸ ἐξελιγμένη καὶ σταθερὴ ὀργάνωση εἶχε προπάντων ἡ Ἑπειρος, ὀδηγούμενη ἀπὸ ἔξυπνους

ἡγεμόνες καὶ διευκολυνόμενη ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁργανωμένη πάνω σὲ βάσεις αὐστηρὰ στρατιωτικές, εἶχε σημαντικές καὶ πλούσιες πόλεις, ὅπως ἡ Φοινίκη καὶ τὸ Βουθρωτό, καὶ ὄχυρά καὶ φρούρια κατεσπαρμένα σ' ὅλη τὴ χώρα...»¹⁶.

Ὁ Mustilli ἀποφεύγοντας σαφὴ ἀναφορὰ στὸ ἐθνολογικὸ ζήτημα τῆς Ἠπείρου καὶ παραγνωρίζοντας τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο φροντίζει ἰδιαίτερα τὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ μὲ θεώρηση τῆς ὀλοφάνερης ἑλληνικότητας σὰν ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς ἐπιδράσεως, εἰσαγόμενης καὶ ὄχι αὐτοφυοῦς. Σπεύδει δὲ καὶ στὴν σύνδεση τῶν Ἀλβανῶν μὲ τοὺς Ἰλλυριοὺς, μολονότι δὲν ἀγνοεῖ ὅτι οἱ διαπρεπέστεροι Ἰλλυρολόγοι καὶ γενικὰ βαλκανολόγοι ἀποκλείουν τὴν καταγωγή τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ τῆς ἀλβανικῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν Ἰλλυρικὴ.

Ἢδη τὸ 1927 ὁ Herbert Louis ἀποφαίνεται: «νεώτερες φιλολογικὲς ἐρευνες δὲν παραδέχονται ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ κατάγονται ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριοὺς». Ἐξ ἴσου κατηγορηματικὸς παρουσιάζεται τὸ 1936 καὶ ὁ Hans Krahe, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τοὺς πλέον εἰδικούς στὴν Ἰλλυρικὴ γλώσσα¹⁷. Κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Th. Caridan διατείνεται μὲν ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ἀπογόνους τῶν Ἰλλυριῶν, ἀλλὰ ἀρνεῖται τὴν αὐτοχθονία τους. Κατὰ τὸν Caridan οἱ Ἀλβανοὶ ἄλλοτε κατοικοῦσαν βορειότερα τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας: «Je crois que les Albanais représentent les descendants des Illyriens. Leurs anciens habitats se trouvaient jadis plus au Nord du royaume actuel». Προσδιορίζει δὲ τὴν πατρίδα τῶν Ἀλβανῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου, στὸ τρίγωνο Νίσα (Νίς)-Σόφια-Σκόπια, μακριὰ ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Ἰονίου, καὶ τεκμηριώνει τὴν ἀποψή του ὡς ἑξῆς: «Ἡ ἀπουσία τοπωνυμίων Ἰλλυρικῆς προελεύσεως στὸ ἔδαφος τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας ἔχει ἀναγκάσει τοὺς ἐπιστήμονες νὰ ἀναζητοῦν τὴν πατρίδα τοῦ ἀλβανικοῦ λαοῦ σὲ περιοχὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου». Ἐπὶ πλέον ἐπικαλεῖται καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ βαλκανολόγου Weigand, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀλβανικοὶ ὄροι, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀλιεία, δὲν προέρχονται ἀπὸ αὐτόχθον γλωσσικὸ ὑλικό: «On y a ajouté aussi l' observation de Weigand d' après laquelle les termes albanais se référant à la pêche ne tiennent pas du fond indigène». Δικαιολογημένα θεωρεῖ τὴν διαπίστωση αὐτὴν ὡς ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἀρχαία κατοικεσία τῶν Ἀλβανῶν ἦταν στὰ ἐνδότερα τῆς χερσονήσου: «C' était une preuve de plus que l' ancien habitat des Albanais devait être cherché dans l' intérieur de la péninsule...»¹⁸.

Μεταπολεμικά, τὸ 1969, σὲ ἄρθρο δημοσιευμένο μάλιστα σὲ ἀλβανικὸ περιοδικὸ ὁ ἐπίσης Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Al. Rosetti, μὲ βάση τὴν ναυτιλιακὴ καὶ ἀλιευτικὴ ὁρολογία τῆς ἀλβανικῆς γλώσσας, δὲν δέχεται τὴν ἐντοπιότητα τῶν Ἀλβανῶν στὸν χῶρο, ποὺ σήμερα κατέχουν, καὶ ἐξηγεῖ ὅτι πολὺ ἀργὰ ἔφθασαν στὴν θάλασσαν: «Quant à l' habitat primitif des ancêtres des Albanais, leur terminologie de la

navigation et de la pêche, qui sont empruntées, prouve d' une manière indubitable qu' ils sont arrivés tard sur le littoral maritime»¹⁹.

Ο Βούλγαρος ακαδημαϊκός και καθηγητής του πανεπιστημίου Σόφιας V. Georgiev αποκλείει έντελῶς σχέση τῆς ἄλβανικῆς γλώσσας με τὴν ἰλλυρικὴ, συνακόλουθα δὲ καὶ τῶν Ἀλβανῶν με τοὺς Ἰλλυριοὺς σὲ σειρά μελετῶν του. Στὴν τελευταία ἀνακοίνωσή του σὲ διεθνὲς συνέδριο ἐπαναλαμβάνει τὴν ἄποψή του με τρόπο ἀπόλυτο καὶ ἐπιγραμματικό: «Je précise que l' albanais ne provient pas de l' illyrien»²⁰.

Τὴν καταγωγὴ τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριοὺς ἀπορρίπτει με πρόσφατη ἀνακοίνωση ὁ M. D. Savić. Ἡ γλωσσολογικὴ ἔρευνα, τονίζει, «ne nous permet pas de voir comme sédentaires les descendants des anciens peuples balkaniques, en particulier les Albanais, malgré l' insistance infondée d' une théorie d' après laquelle ils continuent la souche des Illyriens sur un territoire restreint». Ἐξ ἴσου κατηγορηματικὰ ἀποκλείει ὁποιαδήποτε δυνατότητα σχέσεως τῆς ἄλβανικῆς γλώσσας με τὴν ἰλλυρικὴ, μολονότι εἶναι γνώστης τῆς ἀντίθετης καὶ τόσο πλούσιας ἄλβανικῆς βιβλιογραφίας. Διατυπώνει δὲ τὴν ἄποψή του με σαφήνεια: «Quant à la thèse qui prétend voir dans l' albanais la filiation du groupe illyrien, elle reste - à notre avis sans fondement, étant donné que l' albanais possède tous les traits communs aux langues qui se sont formées dans le territoire daco-mésien de cette langue»²¹. Σαφῶς τὴν κοιτίδα τῶν Ἀλβανῶν μεταθέτει μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀδριατικὲς ἀκτὲς, ὅπου σήμερα βρίσκονται.

Ἐξ ἄλλου ὁ κατ' ἔξοχὴν ἰλλυρολόγος I. I. Russu, καθηγητὴς καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, συμπεραίνει ὅτι δὲν ἔχει πιθανότητες ἐπαληθεύσεως ἡ θεωρία γιὰ καταγωγὴ τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ Ἰλλυριοὺς μὴ ἐκρωμαϊσμένους: «En conclusion, il semble que la thèse sur la descendance des Albanais des Illyriens non romanisés a peu de chances d' être vérifiée»²².

Οἱ Ἰλλυριοὶ ἐντοπίζονται στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου μεταξὺ τῆς Ἀλβανίας καὶ τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Νάρου ἢ Νάρωνος. Ἐκεῖ δημιουργεῖται καὶ τὸ ἰλλυρικὸ κρατίδιο, στὸ ὁποῖο ἔζησε ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα καὶ ὁ μετέπειτα ὀνομαστὸς βασιλιάς τῆς Ἠπειροῦ Πύρρος. Ὁ δὲ τελευταῖος βασιλίσκος τῶν Ἰλλυριῶν Γένθιος εἶχε μητέρα Ἑλληνίδα, ἡ ὁποία φυσικὰ ἄσκησε στὸ παιδί της σημαντικὴ ἐπίδραση ἑλληνικὴ, ὑπαρκτὴ ἄλλως τε αἰσθητὰ σὲ ὅλη τὴν παράκτια ζώνη, ὅπως βεβαιώνει ὁ Γιουγκοσλάβος καθηγητὴς M. Carasanin: «Et c' est justement dans cette zone à civilisation hellénistique que se forme ce que l' on a appelé l' Etat illyrien, c' est-à-dire dans la région située entre l' Albanie et l' embouchure de la Néretva ... ici il y a eu des contacts très étroits avec le monde grec. Je rappellerai, entre autres, que Pyrrhus a été élevé à la cour d' un roi illyrien et que, notamment, le roi illyrien Gentius, fils d' une grecque, avait des connaissances scientifiques en botanique et en

médecine... c' est donc dans cette région aussi que nous trouvons la civilisation hellénistique, depuis le IIIe siècle: et c' est dans cette même région que, plus tard, la romanisation de la Dalmatie a été la plus forte et que, d' autre part, dans l' intérieur, cette romanisation n' a jamais été complète...»²³.

Πολλοὶ ἐπιστήμονες, ὅπως οἱ Hatzfeld, Robert, Gitti, Digović, Vinja, Nikolanci, Pačonić-Pesikan, Woodhead, Braccisi²⁴, ἐπιβεβαιώνουν μὲ τις μελέτες τους τὴν παρουσία Ἑλλήνων πέρα τοῦ Γενούσου ποταμοῦ, κατὰ μῆκος τῶν ἀδριατικῶν ἀκτῶν πρὸς βορρᾶ καὶ τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση στοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ σὲ ἄλλους λαοὺς, μάλιστα καὶ στὴν ἀντίπερα ὄχθη τοῦ Δουνάβεως. Ἦδη στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας ὁ Hatzfeld εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἐξάπλωση τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως καὶ στὶς παραδουνάβιες χῶρες: «Les districts septentrionaux (d' Illyrie, qui, vers le Nord, va jusqu' au Danube) ont toujours été soustraits à l' influence grecque, et d' ailleurs ils étaient traversés par des routes qui les mettaient en rapports bien plutôt avec la vallée du Danube qu' avec l' Orient hellénique»²⁵.

Τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς λαοὺς τοῦ Δουνάβεως διατηροῦν καὶ οἱ Βορειοηπειρωτῆς, κυρίως μὲ τὰ δύο μεγάλα ἀστικά κέντρα, τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τοῦ Δυρραχίου, τόσο μέσω Δαλματίας ὅσο καὶ μέσω Μακεδονίας, ὅπως περιγράφει ὁ Ρουμάνος καθηγητῆς V. Păgvan παρακολουθώντας τὴν διάδοση τῶν ἑλληνικῶν νομισμάτων: «οἱ Ἕλληνες τῶν δύο τούτων παραλιακῶν ἐμπορικῶν πόλεων τῆς νότιας Ἀδριατικῆς ἔπαιρναν ἄλλοτε μὲν τὸν δρόμο τῆς ΒΔ Μακεδονίας, τῆς Παιονίας καὶ Δαρδανίας, καὶ (ἔφθαναν) διὰ τοῦ Μάργου καὶ τοῦ Τίμοκ στὴν Κοιλάδα (Δουνάβεως) - (στὴν ἀντίθετη διεύθυνση ἦταν ὁ ἐμπορικὸς δρόμος, πού ὁδηγεῖ πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ καὶ πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχαν τὴν προέλευση τὰ τετράδρα-γμα τῆς Πρώτης Μακεδονίας στὴν Δακία) - ἄλλοτε δὲ ἐπίσης τὸν δρόμο τῆς Δαλματίας διὰ τοῦ Δρίνου κατηφορικὰ ἕως τὴν συμβολὴ μὲ τὸν Σάβα καὶ κατόπιν διὰ τοῦ Σάβα στὴν Κοιλάδα (Δουνάβεως)»²⁶.

Βορειότερα τοῦ Γενούσου οἱ ἑλληνικὲς ἐστῖες ὑπάρχουν σχεδὸν ἀδιάλειπτα, σύμφωνα μὲ τις ἀποκαλύψεις τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Πολύκροτο τεκμήριο ἀποτελεῖ ἓνα μικρὸ χάλκινο δαχτυλίδι, τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ χῶρο Ἰλλυρικὸ, στὸ Σκούταρι (Σκόδρα-Χρυσούπολι), καὶ τοῦ ὁποίου ὁ δίσκος φέρει ἐπιγραφή μὲ ἑλληνικὴ γραφή, ἔνδειξη σαφὴ τῆς παρουσίας Ἑλλήνων. Αὐτὴν, ἂν καὶ ἐπὶ μισὸ αἰῶνα ἀμφισβητήθηκε, ἐπαλήθευσε τελικὰ ἡ Οἰκονομολογία χρονολογώντας τὸ εὑρημα μεταξὺ 6ου-7ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποδεικνύοντας ὅτι τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἑλληνικὸ, μάλιστα δὲ χριστιανικὸ!²⁷ Ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν Ἰλλυρικὸ, δαλματικὸ καὶ ἱστορικὸ χῶρο.

Ἐντεῦθεν τοῦ Γενούσου ζοῦν οἱ ἀκρίτες τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, οἱ Ἡπειρωτῆς, οἱ Βορειοηπειρωτῆς. Εἶναι πληθυσμὸς

συμπαγής και πανάρχαιος, τοῦ ὁποίου τὴν ἑλληνικότητα ἐπιβεβαιώνουν μεταπολεμικά Ἕλληνες και ξένοι ἐπιστήμονες, ὅπως Δημ. Εὐαγγελίδης, Φ. Πέτσας, Σωτ. Δάκαρης, P. Franke, P. Lénéque, E. Leppore, N.G.L. Hammond, F. Parazoglou κ.ἄ.

Κατὰ τὸν πρῶτο, τὸν Εὐαγγελίδη, καθηγητὴ τῶν πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης και Ἀθηνῶν, «τὴν ἑλληνικότητα τῆς χώρας διαλαλοῦν ἐπίσης και τὰ ἐρείπια ποὺ εἶναι σπαρμένα παντοῦ και ποὺ καθόλου δὲ διαφέρουν ἀπὸ τὶς καθαρὰ ἑλληνικὲς πόλεις τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Θὰ ἐπιμείνω ἐδῶ προπαντὸς στὰ βόρεια διαμερίσματα τῆς Ἡπείρου, ποὺ συνορεύουν μὲ τοὺς Ἰλλυριοὺς, και ἰδιαίτερα τῆς Ἀτιντανίας, γιατί για τὰ νοτιώτερα, ὅπως τῆς Θεσπρωτίας, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ ἀμφισβήτηση. Πολυγωνικά και ἰσοδομικά τείχη ἀκροπόλεων, ἐρείπια ναῶν, ἀνάγλυφα, ἐπιγραφές, ἀγγεῖα, τάφους συναντᾷ κανεὶς εὐθὺς ἀμέσως ἀπ' τὶς βορειότερες ἡπειρωτικὲς περιοχές, δηλαδή ἀπὸ τὴν Ἀντιπάτρεια (σημ. Μπεράτι), τὴν Ἀπολλωνία και τὸν Ὠρικό».²⁸

Ὁ Ἄγγλος Hammond, συγγραφέας ὀγκώδους και ἐμπεριστατωμένης μονογραφίας για τὴν Ἡπειρο, καθορίζει ἀκριβέστερα και τὰ στοιχεῖα και τὸν χρόνο τῆς ἑλληνικότητας τῶν Ἡπειρωτῶν. Τὰ δὲ πορίσματα τῶν πολυετῶν μελετῶν του ἐπιδοκιμάζει ἡ καθηγήτρια τοῦ πανεπιστημίου Βελιγραδίου F. Parazoglou γράφοντας μεταξὺ ἄλλων και τὰ ἑξῆς: «Ὁ Hammond ὑπογραμμίζει τὴν ὁμοιότητα τῶν ἀντικειμένων, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στοὺς τύμβους τῆς Vajze (πρὸς τὸν κάτω Ἀῶο, νότια τῆς Ἀπολλωνίας), μὲ ἐκεῖνα τῶν μυκηναϊκῶν τάφων. Βεβαιώνει δὲ ὅτι ἡ περιγραφή τῆς ταφῆς τοῦ Πατρόκλου στὴν Ἰλιάδα ἀντιστοιχεῖ τέλεια μὲ τὰ ταφικά τυπικά ποὺ παρουσιάζουν οἱ τύμβοι τῆς Βορείου Ἡπείρου, συγκεκριμένα αὐτοὶ τῆς Vajze. Συμπεραίνει ἀπὸ αὐτὲς τὶς συσχετίσεις ὅτι ἡ περιοχή τῆς κεντρικῆς Ἀλβανίας και τῆς Β. Ἡπείρου ὑπῆρξε ἡ πατρίδα τῶν πολεμιστῶν ποὺ κατὰ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ Ἰδρυσαν τὴν ἐπικράτεια στὶς Μυκῆνες. Ἡ ἐπικὴ παράδοση θὰ ἐπαλήθευε μὲ τὴν σειρά της τὴν ὑπαρξὴ πολὺ στενῶν σχέσεων, ἐθνικῶν και πολιτισμικῶν, μεταξὺ Ἡπείρου και Ἑλλάδος κατὰ τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ».

Ἡ ἐπιδοκιμασία τῶν συμπερασμάτων τοῦ Hammond ἀπὸ τὴν Parazoglou ἀποκτᾷ τεράστια σημασία, ὅταν ἐπεκτείνεται και στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς αὐτοχθονίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἡπειρο ἢ στὴν ὑπαρξὴ δῆθεν ξένου ἐθνολογικοῦ ὑποστρώματος, τὸ ὁποῖο ἐξελληνίσθηκε. Σημειώνει μὲ σαφήνεια τὰ ἑξῆς: «Δικαιολογημένα ὁ Hammond ἀπορρίπτει τὴν ἐξελληνίσθη τῶν Ἡπειρωτῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν παραλίων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν. Ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰλλυρικὸς πληθυσμὸς τῆς χώρας ὀπισθεν τῆς Ἐπιδάμνου και Ἀπολλωνίας δὲν ἐξελληνίσθηκε, μολονότι ἡ περιοχή αὐτὴ λόγω τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ἦταν πολὺ ἀνοιχτότερη στὶς ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου...»²⁹.

Τὸν ἑλληνικὸ ἐθνικὸ χαρακτήρα και τὴν μακραίωνη ἀρχαιότητα τῶν

Ἡπειρωτῶν ἐπιμαρτυροῦν ἢ τοπωνυμία καὶ ἢ ἀνθρωπωνυμία. Τὴν πρώτη προσκομίζει ὁ Georgien τονίζοντας: «... στήν Ἡπειρο τὰ τοπωνύμια εἶναι πολὺ ἀρχαῖα καὶ μόνον ἐλληνικῆς προελεύσεως»³⁰. Τὴν δεύτερη παρουσιάζει ὁ Ο. Masson καταλήγοντας στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: «Ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐλληνικὲς χώρες, τὶς κοντινὲς μὲ τὴν Ἰλλυρία, ὅπως ἢ Ἡπειρος καὶ ἢ Ἀκαρνανία, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι πράγματι δὲν ὑπέστησαν ἐπίδραση ἀπὸ βορρᾶ, σὲ πείσμα θεωριῶν ποὺ διατυπώθηκαν μὲ βάση ἐπιφανειακὴ ἐρμηνεῖα τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ὀνόματος».³¹

Ὅπωςδήποτε ἡ κατάσταση μεταβάλλεται τὸ 229 καὶ κυρίως μετὰ τὸ 219 π.Χ., ὅταν οἱ Ῥωμαῖοι ἐμφανίζονται στήν Β. Ἡπειρο, ὅπου ἰδρύουν καὶ τὸ πρῶτο ρωμαϊκὸ προτεκτοράτο³² στήν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ἐνωρὶς γίνεται αἰσθητὴ ἢ λατινικὴ ἐπίδραση τόσο στήν ἀνθρωπωνυμία ὅσο καὶ στήν τοπωνυμία. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἀντ. Δ. Κεραμόπουλλος ὑποθέτει ὅτι ἡ κατάργηση τῶν συνόρων Ἡπείρου καὶ Ἰλλυρίας κατὰ τὴν ρωμαϊοκρατία εἶχε ἐπιτρέψει τὴν ἀσκήση καὶ ἰλλυρικῆς ἐπιδράσεως³³. Ὡστόσο ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς R. Vulpe ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ εἰδικὰ στήν ἀνθρωπωνυμία: «Δὲν διαπιστώνεται - γράφει - πουθενὰ ὄνομα ἰλλυρικὸ, ἀλλὰ μόνον ὀνόματα ρωμαϊκὰ καὶ ἐλληνικὰ»³⁴.

Στὴν Β. Ἡπειρο αἰσθητότερη θεωρεῖται ἢ λατινικὴ τοπωνυμία, ἢ ὁποία ἐπιβιώνει ὡς βλαχικὴ, ἀρωμουνικὴ. Ἐξετάζοντας αὐτὴν ὁ Σ. Λιάκος διακηρύσσει: «τὰ ἀπαριθμούμενα ἀπὸ τὸν Προκόπιο κάστρα τῆς ἀρχικῆς Μακεδονικῆς Ἰλλυρίας, τότε Νέας Ἡπείρου, μετέπειτα θέματος Δυρραχίου, καὶ ἤδη Ἀλβανίας (μεταξὺ Ἀώου-Μάτι), διαπιστώνουμε ὅτι ἀπὸ τὰ πενήντα ὀχτὼ τέτοια τὰ τριάντα ἐξ εἶχαν πιά Βλάχικα ὀνόματα. Καὶ στήν περιοχὴ αὐτὴ ὥστε τὸ ποσοστὸ τούτων ἔφθανε τὰ 62%. Καὶ ἐπὶ πλέον διαπιστώνουμε ὅτι λείπουν σχεδὸν ὁλότελα οἱ Ἀρβανίτικες τοπωνυμίες, ποὺ πλεονάζουν ἀντίθετα ἀνὰ τὶς περιοχὲς τῆς Αὐρηλιανῆς Δακίας... Ἀπὸ τὴν πρόχειρη ὡς ἄνω ἐπισκόπησι, βλέπουμε ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὰ δύο τρίτα σχεδὸν ἀπὸ τὰ φρούρια τῶν βόρειων Ἑλληνικῶν περιοχῶν, εἶχαν πειὰ Λατινομακεδονικὰ ὀνόματα ἄρα καὶ κάτοικους οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν τὴν Λατινομακεδονικὴ (πρόφ. Ἀρωμουνικὴ)»³⁵.

Κατὰ τὸν Bunialti ἢ ρωμαϊκὴ ἐπίδραση ποικίλλει: «ἢ ἐλληνικὴ Ἰλλυρία, ἢ Δαλματία καὶ ἢ Ἰστρία, κοντολογίης τὰ ἀνατολικά παράλια (τῆς Ἀδριατικῆς) μεταμορφώθηκαν σὲ ἀληθινὸ κῆπο. Ἐγνώρισαν οἱ περιοχὲς αὐτὲς μιὰ εὐμάθεια, ποὺ δὲν εἶδαν ἄλλοτε οὔτε στὸ παρελθὸν οὔτε στὸ μέλλον μετὰ τὴν πάροδο τῶν ἑπτὰ αἰώνων τῆς ρωμαϊκῆς εἰρήνης, ποὺ ἐπονομάσθηκε χρυσὴ ἐποχὴ. Ἡ γλῶσσα, τὰ ἥθη, ἢ ἐνδυμασία, ἢ θρησκεία τῶν Ῥωμαίων κυριαρχοῦν»³⁶.

Ὅμως, ὅταν οἱ Ῥωμαῖοι πατοῦν τὰ χώματα τῆς Β. Ἡπείρου καὶ ἐκτείνουν τὴν ἐξουσία τους στήν ἐλληνικὴ χερσόνησο, εἶναι ἐλληνοπρεπέστατοι σ' ὅτι

ἀφορᾶ τὴν θρησκεία, στὴν ὁποία δεσπόζει τὸ δωδεκάθεο τοῦ Ὀλύμπου, τὴν ἐνδυμασία, ὅπως ὁ χιτώνας, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει στὴν φουστανέλλα³⁷, καὶ τὴν γλῶσσα, ποὺ ἐμπλουτίζεται μὲ δάνεια τῆς ἑλληνικῆς, ὄργάνου προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ ὄλων τῶν τάξεων τῶν Ρωμαίων³⁸. Βέβαια μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βασιλείου τῶν Μακεδόνων καὶ τὴν ἰδρυση τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας ἡ λατινικὴ ἀρχίζει νὰ ἐξαπλώνεται καὶ στὴν Ἑλλάδα³⁹.

Πέρα τῆς ἀνθρωπωνυμίας καὶ τῆς τοπωνυμίας στὴν Ἡπειρο ἀποδεικνύει τὴν διάδοση τῆς λατινικῆς καὶ τὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικό. Πρωτίστως στὴν ἐκλατίνιση Ἑλλήνων συντελεῖ ἡ Ἐγνατία. Διότι ἐπιβάλλει τὴν γνώση καὶ τῆς λατινικῆς στοὺς Βορειοηπειρώτες καὶ γενικὰ στοὺς Ἕλληνες, ποὺ συναλλάσσονται μὲ τοὺς χρήστες τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐμπορικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας, Ρωμαίους ἐμπόρους, περιηγητές, στρατεύματα.

Ἀπὸ τὴν πρώτη, τὸ 1912, γνωστοποίηση ὑπάρξεως λατινικῶν ἐπιγραφῶν στὸν βορειοηπειρωτικὸ χῶρο τοῦ Δυρραχίου⁴⁰ οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες πολλαπλασιάσθηκαν. Ἀληθινὰ δὲν ἀστοχεῖ στὸν καθορισμὸ τοῦ σημείου ἐνάρξεως τῆς ἑλληνολατινικῆς διγλωσσίας ὁ Σ. Λιάκος: «Ἀνὰ τὴν χερσόνησό μας ἡ Λατινικὴ ἀρχισε νὰ διαδίδεται ἀπὸ τὴν Μακεδονικὴ Ἰλλυρία, ὅπου καὶ βρίσκονται οἱ λιμένες τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τοῦ Δυρραχίου, πρῶτοι ἀποβατικοὶ σταθμοὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὁδου αὐτῶν, τὴν ὁποία ὠνόμασαν Ἰγνάτια (=Ἀνατολική), ὅθεν τὸ Ἐγνατία. Οἱ περὶ οὗτοι ταύτης κατόπιν ποὺ ὄλοι τους μιλοῦσαν τὸ Μακεδονικὸ ἰδίωμα τῆς Γραϊκῆς, στάθηκαν οἱ πρῶτοι προσήλυτοι τῆς Λατινικῆς γλώσσας...»⁴¹.

Ἐκλατίνιση Ἑλλήνων ἀποκαλύπτει ἡ μελέτη ἐπιγραφικοῦ ὕλικου καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀξιόλογα κέντρα τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, συγκεκριμένα τῆς Φωτικῆς, ὅπου λατινικῶν ἐπιγραφῶν ἑλληνικὰ ἀνθρωπωνύμια (Rhodope, Oginus, Sosipatra, Eutycus, Sotis, Luciscus, Hogais, Sota, Philonica, Orestes, Eunus, Tyca, Agistides...) τῆς πλειονότητος τῶν κατοίκων τῆς πόλεως διευκολύνουν τὴν κατανόηση τοῦ σχηματισμοῦ λατινοφώνων, ὀρθότερα διγλώσσων, πληθυσμῶν στὴν Ἡπειρο. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν χαράσσονται στὸ ἐπιτύμβιο μὲ λατινικὴ γραφὴ κρίνεται ἐξαιρετικὰ σημαντικό. Διότι φανερώνει τόσο τὴν ζωτικότητα ὅσο καὶ τὴν διάρκειά τῆς λατινικῆς, καθὼς καὶ τὴν εὐκολία ἀποδοχῆς ἀπὸ τοὺς αὐτόχθονες Ἡπειρώτες τῆς δεύτερης γλώσσας, τῆς ἐπείσακτης, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖται ἐξ ἀφορμῆς μιᾶς χριστιανικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Φωτικῆς, στὴν ὁποία τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς εἶναι Μαρία, χριστιανικό⁴². Δίγλωσσος δὲ θεωρεῖται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Φωτικῆς Διάδοχος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Hammond γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «Ὁ πιὸ περίφημος ἐπίσκοπος καὶ ὁ πιὸ διακεκριμένος συγγραφεὺς τῆς Ἡλείρου ἦταν ὁ Διάδοχος τῆς Φωτικῆς, ποὺ γεννήθηκε γύρω στὸ 400 μ.Χ. καὶ ἀντέκρουσε τοὺς Μονοφυσῖτες στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος κατὰ τὸ 451 μ.Χ. Ἡ ἐπισκοπὴ του ἦταν ἡ δυτικώτερα εὐρισκόμενη στὴν Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία καὶ μπορεῖ νὰχε συντάξει τὴν

ἔκκληση σὲ Λατινικὴ πού ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸ ἐπισκοπᾶτον τῆς Ἡπείρου πρὸς τὸν Λέοντα Ι΄ ἀλλὰ τὰ συγγράμματά του στὴν Ἑλληνικὴ θαυμάζονται γιὰ τὴν καθαρότητα τοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸν ὑψηλὸ βαθμὸ πολυμαθείας»⁴³.

Διερευνώντας τὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, στὰ ὁποῖα ἡ χρῆση τῆς λατινικῆς γλώσσας ὄχι μόνον εἶναι δεδομένη γιὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο συνεχίζεται ἕως σήμερα, μὲ τὴν μορφή ἑνὸς ιδιώματος λατινοελληνικοῦ, τῆς ἀρωμουνικῆς, γλωσσικοῦ ὄργανου οἰκογενειακοῦ ἢ στενοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐπαγγελματικοῦ κύκλου, ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ἄπ. Βακαλόπουλος σὲ πρόσφατο δημοσίευμα γράφει: «Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως ἢ, καλύτερα, τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως, παρατηρήθηκε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, γλωσσικὸς ἐκλατινισμὸς μεγάλων περιοχῶν, ἰδίως ἐκεῖ ὅπου ἡ παρουσία ἢ ἡ ἀκτινοβολία τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τους ἦταν ἔντονη. Καὶ μέσα στὴ σφαῖρα αὐτῆ τῆς ἀκτινοβολίας βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δυτικὰ τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου ἔθνη, ἢ Βαλκανικὴ, κυρίως οἱ Δάκες, πού τελικὰ ἔχασαν τὴ γλώσσα, καὶ ἢ δυτικὰ τῆς Πίνδου ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, δηλαδή οἱ προσανατολισμένες πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ ἀπομονωμένες ἑλληνικὲς χῶρες. Μακρύτερα καὶ σχεδὸν ἀνεπηρέαστος ἔμεινε ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μ. Ἀσίας. Ἔτσι ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς πρώτης εἰσβολῆς τῶν Ρωμαίων στὴ Μακεδονία ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διέρρευσαν 700 περίπου χρόνια ρωμαϊκῆς πολιτιστικῆς ἀκτινοβολίας, πού μαζί μὲ τὶς ἐπιδράσεις τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα ἐποικισμῶν καὶ διοικητικῶν ἀρχῶν δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν ἐπηρεάσει τοὺς κατοίκους της. Τὴν ἀπόδειξη μᾶς τὴ δίνει ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Ἰωάννης Λυδὸς στὸ «Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας» ἔργο του, ὅπου γράφει ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἂν καὶ οἱ περισσότεροὶ ἦσαν Ἕλληνες, μιλοῦσαν τὰ λατινικά, ἔπρὸ πάντων οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἦταν δηλαδή λατινόφωνοι ἢ καὶ δίγλωσσοι. Ἡ πρόδηλη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί ἀπέγιναν οἱ λατινόφωνοι ἢ οἱ δίγλωσσοι αὐτοὶ συμβάλλει, νομίζω, στὴ λύση τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων, πού κατὰ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς παρουσιάζονται νὰ κατοικοῦν στίς δυτικὲς ἑλληνικὲς χῶρες ὡς καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν περιοχὴ τῶν Ἀγράφων καὶ τῶν ὁποίων τὸ λατινόφωνο γλωσσικὸ ἰδίωμα περιορίζεται μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων μὲ τὴν ἐπίδραση λογίων, πολιτιστικῶν κέντρων καὶ δασκάλων τοῦ Γένους, κυρίως τοῦ ἐθναποστόλου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Τὴν ἀποψη τοῦ ἐκλατινισμοῦ τῶν ἐντόπιων ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τὴ διατύπωσε πρὶν ἀπὸ 150 χρόνια κιόλας ὁ πρῶτος Νεοέλληνας ἱστορικός, ὁ Κωνστ. Κούμας (1777-1836) μὲ πολὺ ἀπλοῦς καὶ πειστικὸς συλλογισμούς, ἀλλὰ τὸ ἔργο του δὲν μελετήθηκε ἔκτοτε συστηματικὰ καὶ οἱ παρατηρήσεις του πέρασαν ἀπαρατήρητες καὶ ἀνεκμετάλλευτες»⁴⁴.

Ἡ ρωμαιοκρατία καὶ ἡ ρωμαΐζουσα ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀφήνουν ἀνεξίτηλα ἴχνη μὲ τὴν τοπωνυμία, τὴν ἀνθρω-

πωνυμία και την επιβίωση στην Β. Ήπειρο πληθυσμῶν διγλώσσων, με δεύτερη γλώσσα την αρωμουνική, απότοκο της δημόδους λατινικής. Τὸ τελευταῖο δὲν ξενίζει πλέον τοὺς στοιχειωδῶς ἐνημερωμένους στὴν βαλκανικὴ ρωμολογία. Ἄλλως τε τὸ Βυζάντιο εἶχε καὶ πολιτικούς λόγους γιὰ τὴν ἐμμογή καὶ προβολή τῆς λατινικότητάς του⁴⁵. Ταυτόχρονα ἐνθαρρύνει καὶ ἐνισχύει τὴν ἐπέκταση τῆς λατινικῆς ἀκτινοβολίας τόσο πρὸς τὰ βορειοανατολικά διαμερίσματά του, περιοχὴ Δοβρουτσᾶς καὶ Δέλτα Δουνάβεως⁴⁶, ὅσο καὶ πρὸς τὰ δυτικά, τῆς Β. Ήπειρου, τοῦ θέματος Δυρραχίου⁴⁷, ὅπου ἡ ὑπαρξὴ Ρωμάνων, λατινογλώσσων, καταγράφονται καὶ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο: «Ρωμάνους τοὺς νῦν Δαλματίαν καὶ τὸ Δυρράχιον οἰκοῦντας»⁴⁸. Ὅρθά δὲ ὁ Σ. Λιάκος σημειώνει: «Ἡ μετὰ τὴν Δαλματίαν μνεῖα τοῦ Δυρραχίου μᾶς πιστοποιεῖ, ὅτι ὁ Πορφυρογέννητος πού ἐξῆσε μεταξὺ 913-959 ἐννοοῦσε τὴν διοικητικὴν περιοχὴν τούτου καὶ ὄχι τὴν πόλιν τοῦ Δυρραχίου ἀποκλειστικά»⁴⁹.

Ἀπὸ τὸν βορειοηπειρωτικὸ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν βορειομακεδονικὸ χῶρον ἀναδείχθηκαν καὶ δίγλωσσοι αὐτοκράτορες. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ἄμαντος γράφει: «Τὸ Δυρράχιον ἔδωκε τὸν πέμπτον αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον, ὅστις ὀνομάζεται μὲν Ἰλλυριὸς, διότι ἐκ τοῦ Ἰλλυρικοῦ κατήγετο, ἀλλὰ πιθανῶς ἦτο Ἕλληνας»⁵⁰. Χρήστης δὲ τῆς λατινικῆς εἶναι ἀπόλυτα Ἕλληνόβλαχος, ἐφ' ὅσον ἡ κύρια σημασία τοῦ δευτέρου συνθετικοῦ, Βλάχος, περιλαμβάνει τὸν λατινόγλωσσο. Βλάχους αὐτοκράτορες ἀποκαλύπτει καὶ ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἀντ. Δ. Κεραμόπουλλος. Μελετώντας τὰ εὐρήματα τῶν τάφων τῆς Τρεμπένιστας συμπεραίνει: «Οἱ ἐξ αὐτῶν τῶν μερῶν καταγόμενοι αὐτοκράτορες, π.χ. Διοκλητιανὸς, Κωνσταντῖνος, Ἰουστίνος, Ἰουστινιανὸς, πρέπει νὰ ἦσαν Ἕλληνες βλαχόγλωσσοι, Βλάχοι»⁵¹. Ἐξ ἄλλου γιὰ τὴν Ἕλληνικότητα στὰ δυτικὰ ὁ Προκόπιος εἶναι κατηγορηματικὸς: «Ἕλληνες εἰσιν, Ἡπειρῶται καλούμενοι, ἄχρις Ἐπιδάμνου πόλεως, ἧτις ἐπιθαλαττία οἰκεῖται»⁵². Ἐπομένως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τούτους, τοὺς ἀκρίτες Ἡπειρῶτες, προῆλθαν οἱ Δυρραχιῶτες Ρωμάνοι, πρόγονοι καὶ τῶν σημερινῶν Βλάχων τῆς περιοχῆς, οἱ ὅποιοι ἐπιμένουν νὰ αὐτοαποκαλοῦνται Α-ρωμάνοι⁵³, μὲ κάποια φωνητικὴ ἀλλοίωση.

Οἱ ἐπιδρομὲς ἢ κάθοδοι μεταναστευτικῶν λαῶν ἀσφαλῶς ἀναστατώνουν τὸν Ἕλληνισμό τῆς Β. Ήπειρου, ὅπως καὶ ἄλλων τμημάτων τῆς χερσονήσου, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν καὶ τίς σημειούμενες μετακινήσεις ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν. Ἀλλὰ κάθε φορὰ δὲν βραδύνει ἢ ἀποκατάσταση τῆς τάξεως. Σχετικὰ δὲ μὲ τοὺς Ἀβάρους ὁ Λιάκος ἀντικρούοντας τὸν Κορδάτο παρατηρεῖ: «τὸ ὄνομα Ἑλλάς χρησιμοποιήθηκε (στὶς πηγές) ἀντὶ τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἀκριβέστερου τοιούτου Ἰλλυρικόν. Μόλις μετὰ τὸ 600 ἄλλωστε, οἱ Ἀβάροι κατόρθωσαν νὰ καταλάβουν τὴν κατὰ πολὺ γειτονικώτερη μὲ τὰ ὄρη τῆς Δαλματίας». Ἐπίσης σημειώνει: «Ὁ Κορδάτος ἐπικαλέσθηκε

τὴν μαρτυρία τοῦ ἀββᾶ J. Biclaensis ποὺ ἔγραφε ὅτι περὶ τὰ 577-578 οἱ Ἄβαροι κατεῖχαν τμήματα τῆς Ἑλλάδος καὶ Παννονίας καὶ λεηλατοῦσαν τὶς ἀκραῖες περιοχὲς τῆς Θράκης. Οὗτοι ὁμοῦς εἶχαν τὸ στρατόπεδό τους στὴν ἀνατολικά τοῦ Δούναβι σημερινὴ Οὐγγαρία, ἀπέναντι τῆς ὁποίας ἦταν ἡ Παννονία καὶ πρὸς νότον ἡ διοίκησι Ἰλλυρικοῦ ποὺ περιλάμβανε τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς χερσονήσου μας (μέχρι καὶ λεκανοπέδιων Ἰσκερ-Νέστου) μαζί μὲ τὶς Ἑλληνικὲς χῶρες. Γιὰ νὰ φθάσουν στὶς ἀκραῖες περιοχὲς τῆς διοίκησης Θράκης ὥστε οἱ Ἄβαροι ἔπρεπε νὰ κατέχουν τὴν Παλιὰ Σερβία τοῦλάχιστο, (τότε ἄνω Μοισία) ὅ,τι γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες. Αὐτὴ ἦταν συνεπῶς τὸ τμήμα τῆς Ἑλλάδας, ὅπως κατέγραψε τὸ Ἰλλυρικὸν ὁ προμνημ. ἀββᾶς, τὴν περιοχὴ τοῦ ὁποίου ἐννοοῦσε καὶ ὁ Μένανδρος ὅταν ἔγραφε *κεραϊζομένης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Σκλαβηνῶν*, καὶ ὁ Ἐφέσου Ἰωάννης ποὺ ἔλεγε ὅτι κατὰ τὸ 578 ὁ καταραμένος λαὸς τῶν Σκλάβων *διῆλθεν ὄλην τὴν Ἑλλάδα τὴν ἐπαρχίαν τῆς Θεσσαλίας καὶ ὄλην τὴν Θράκην*. Οἱ Σκλάβοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ρουμανία καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, γιὰ νὰ φθάσουν ὥστε στὴν ἐπαρχία Θεσσαλίας (πιθανώτατα ἀντὶ Μακεδονίας) καὶ νὰ καταλήξουν στὴν Θράκη θὰ πῆ ὅτι κατέβηκαν μέσον τῆς Δακίας Ριπένσιας καὶ Μεσόγειας ἄρα διὰ τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ ὄχι διὰ τῆς κυρίως Ἑλλάδος»⁵⁴. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν P. Charanis, ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης μὲ τὴν λέξι *Graecia* ἐννοεῖ ὁλόκληρο τὸ Ἰλλυρικό⁵⁵.

Ὅλοένα καὶ περισσότερο συρρικνώνονται καὶ οἱ περιγραφὲς γιὰ τὶς θρούλουμένες καταστροφές, τῶν ὁποίων αἴτιοι φέρονται οἱ Σλάβοι, μολονότι δὲν ὑπῆρξαν κατακτητὲς. Ἦδη διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες βεβαιώνουν, ὅπως οἱ Petronici⁵⁶ καὶ Randa⁵⁷, ὅτι οἱ Σλάβοι, ποὺ κατῆλθαν στὴν Ἑλλάδα, δὲν ἦταν πολυάριθμοι καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάσουν σημαντικά. Ὁρθότατα ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἐξηγεῖ τὴν ἀδυναμία: «Αἱ σλαβικαὶ ὁμοῦς αὗται φυλαί, ποιμενικαὶ κυρίως οὔσαι καὶ δασόβιοι, δὲν ἴσχυσαν νὰ ἐξαλείψωσιν ὁλόκληρον τὸν ἐγχώριον πληθυσμόν, τὸν τε ἑλληνόγλωσσον καὶ ἰδίᾳ τὸν λατινόγλωσσον»⁵⁸. Ἀναφέρεται δὲ στὸν ἀκμαῖο Ἑλληνισμό τῆς βόρειας Θράκης καὶ βόρειας Μακεδονίας, πέρα τῶν σημερινῶν συνόρων.

Ὅστόσο δὲν ἀπουσιάζουν σλαβικὰ τοπωνύμια ἀπὸ τὴν Β. Ἠπειρο καὶ ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῆς Δροπόλεως⁵⁹. Ἐπίσης στὰ παραμεθόρια Β. Ἠπείρου καὶ ΒΔ Μακεδονίας (ἤδη γιουγκοσλαβικῆς) ἐντόπιοι πληθυσμοὶ δὲν γλυτώνουν τὸν ἐκσλαβισμό μετὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ σλαβικὰ φύλα, ὅπως ἀποκαλύπτει γιὰ λατινογλώσσους, Βλάχους, ὁ Γιουγκοσλάβος ἐθνολόγος Cvičić⁶⁰. Ὁ δὲ Κεραμόπουλλος γράφοντας γιὰ τοὺς Βλάχους τῆς Β. Ἠπείρου ἀναφέρει: «Ἦσαν καὶ εἰς τὴν Νικολίτσαν καὶ τὸ Λινοτόπι, ἀλλὰ τὰ χωρία ταῦτα κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα». Καὶ προσθέτει: «Πολλοὶ τῶν κατοίκων των, ἐγκατασταθέντες ἔπειτα εἰς σλαυόφωνα χωρία ἐξεσλαυῖσθησαν, ὡς συνέβη ἐν Νεστορίῳ (Νεστράμι), ἐνθα εἶναι γνωστὰ αἱ ἐκ τούτων τῶν βλάχων καταγόμεναι οἰκογένειαι»⁶¹. Γιὰ τὴν

ἐπιρροή τῆς σλαβικῆς γλώσσας στοὺς Ἕλληνες τῶν βορείων αὐτῶν ἐπαρχιῶν ὁ καθηγητῆς Ν. Τωμαδάκης τονίζει ὅτι ἡ σλαβικὴ «διεδίδετο εὐκόλως ὡς μικρόβιον»⁶². Ἡ εὐχέρεια ἐκμαθήσεως καὶ ἡ σκοπιμότητα χρήσεως τῆς σλαβικῆς ἀπὸ Ἕλληνες τόσο τῆς ὑπαίθρου ὅσο καὶ μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Γουσταῦος Φρειδερίκος Χέρτσβεργ, ἐρμηνεύουν τὴν καταγωγή τῶν σλαβοφώνων τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου: «... καθόλου οἱ Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης ἦσαν ἡσκημένοι ἐκ νεότητος εἰς τὸ λαλεῖν τὴν γλῶσσαν τῶν Σλαβικῶν φύλων...»⁶³.

Τὸ γλωσσικὸ μωσαϊκὸ λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις μὲ τις βαθμιαῖες ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα πρὸς τὴν Ἀδριατικὴ μετακινήσεις, αὐτοπροαίρετες ἢ ἀναγκαστικές, τῶν Ἀλβανῶν. Στὸ διάβα δύο-τριῶν αἰώνων ἡ γλωσσικὴ ἐπιρροή τους σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους οἰκισμοὺς τῆς βόρειας Μακεδονίας, πρὸ πάντων δὲ τῆς Β. Ἠπείρου, γίνεται αἰσθητή. Ἀλλὰ ἡ ἔναρξη πραγματοποιεῖται μὲ τοὺς πέρα τοῦ Γενούσου ποταμοῦ διάσπαρτους Ἕλληνες, ποὺ διέσχισαν σχεδὸν πάντοτε καὶ πρὸς ὄλες τις κατευθύνσεις τὴν χερσόνησο, τώρα δὲ πρῶτοι ἔρχονται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς νέους γείτονες, τοὺς Ἀλβανούς, περίπου τὸν 11ο αἰῶνα, ὅταν ἀναφέρονται στὶς ἱστορικὲς πηγές⁶⁴. Μετέπειτα, μόλις οἱ σχέσεις διαταράσσονται ἢ οἱ ἐνοχλήσεις καθιστοῦν δύσκολη τὴν παραμονὴ τῶν Ἑλλήνων, σημειώνονται τὰ προβλήματα τῆς προσφυγιάς. Οἱ δίγλωσσοι καὶ συνηθέστερα πολὺγλωσσοι Ἕλληνες ἐγκαταλείπουν προαιώνιες ἐστίες καὶ ἀναζητοῦν περισσότερη ἀσφάλεια καὶ γαλήνη κάτω τοῦ Γενούσου, ὅπου ὁμως μεταφέρουν καὶ τὸ νέο γλωσσικὸ «μικρόβιο».

Τὴν ταχεῖα ἐξάπλωση τῆς ἀλβανοφωνίας μεταξὺ τῶν Βορειοηπειρωτῶν, ἑλληνογλώσσων ἢ καὶ διγλώσσων-βλαχοφώνων, ὁ καθηγητῆς Μιχαὴλ Δένδιας ἀποδίδει σὲ ποικίλους παράγοντες ἀλλὰ θεωρεῖ αὐτὴν καὶ ὡς συνέπεια «τοῦ γενικοῦ νόμου τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀπλουστέρων γλωσσῶν ἐπὶ τῶν πολυπλοκωτέρων»⁶⁵.

Κατὰ τὸν ἴδιο νόμο ἐπέρχεται καὶ ἡ ἐξαλβάνιση πληθυσμῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐγκαθίστανται στὴ νότια Ἑλλάδα ἀλβανόφωνοι Βορειοηπειρωτῆς. Πολὺ διαφωτιστικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ ἠπειρωτικῆς καταγωγῆς Ἀθηναιογράφος ἀκαδημαϊκὸς Δημ. Γρ. Καμπούρογλου ἐξ ἀφορμῆς μελέτης τῶν τοπωνυμίων τῆς Ἀττικῆς: «Οἱ ἀλβανόφωνοι, οἱ ὅποιοι εἶναι ἑλληνικοὶ ἠπειρωτικοὶ πληθυσμοί, ἐξαναγκασθέντες διὰ βιωτικὴν ἀνάγκην, ἂν μὴ καὶ διὰ τὸν φόβον τῆς ὑπάρξεώς των, ἐνίστε βία καὶ ἀπειλῆ, νὰ δεχθῶσι τὴν ἀλβανικὴν ὡς γλῶσσάν των, καὶ διαμείναντες κατὰ τὸ πλεῖστον δίγλωσσοι, (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν κατώρθωσαν πάντοτε οἱ Μικρασιάται Ἕλληνες ὡς πρὸς τὴν τουρκικὴν), οἱ χωρικοὶ αὐτοί, ὅπως χαρακτηρίζομεν αὐτούς, ἄθροοι κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς τουρκοκρατίας ἰδίως καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Σκενδέρμπεη, προσφυγόντες εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς, εὖρον φιλοξενίαν καὶ ἀπέβησαν κυρίως καλλιεργηταὶ τῶν Τούρκων Σπαχήδων ἀρχικῶς, ἀλλὰ καὶ

κολλῆγοι τῶν μοναστηρίων καὶ τινων ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων, δι' εἰδικοὺς λόγους τηρησάντων ἢ ἀποκτησάντων τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ὑπάρχουσιν ὁμως ἐνδείξεις, ὅτι εἰς σημεῖα τινα ἐγκατεστάθησαν βία, καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν, καταλαβόντες ἀδεσπότες καὶ ἀνεπιθυμήτους ἐκτάσεις, ἀπέβησαν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς κάτοχοι, ἰδίων γαιῶν, ἀπορροφήσαντες καὶ τὸν τυχόν ἐνιαχοῦ ἰθαγενῆ ἑλληνικὸν πληθυσμόν»⁶⁶.

Ἐπιβεβαίωση τῶν συμπερασμάτων τοῦ Καμπούρογλου ἐπέρχεται καὶ μετὴν ἐνδελεχῆ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς ἀλβανοφωνίας τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὸν Χρ. Ν. Πέτρου-Μεσογεῖτη⁶⁷, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ γλωσσικὴ ἐξαλβάνιση δὲν συντελεῖται μόνον στὴν Β. Ἠπειρο, κοιτίδα τῶν Ἀρβανιτῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν διασπορά τους, ὅπως στὴν Ἀττικὴ, νησιὰ Ἀργοσαρωνικοῦ κ.ἄ.

Εὐλόγα ὁ καθηγητὴς Σφυρόερας ἐπισημαίνει τὴν ἀπουσία ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας στὸν ὄρο Ἀρβανίτες⁶⁸, ὁ δὲ Κεραμόπουλλος θέτει σὲ εἰσαγωγικὰ καὶ τὸν ὄρο «Ἀλβανοὶ» γράφοντας γιὰ τὴν κάθοδό τους: «Ἦδη κατὰ τὸν 14ο αἰ. 10 χιλ. «Ἀλβανοὶ» ὀρθόδοξοι Χριστιανοὶ μεθ' ἑλληνικῶν τοῦ βορρᾶ λέξεων εἰς τὴν γλῶσσαν των, ἐκ φόβου πρὸς τοὺς Τούρκους ἢ ἔνεκα τυραννίας τῶν γειτόνων ἢ πενίας, μιμούμενοι δ' ἄλλους φυγόντας πρότερον, ἦλθον εἰς Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν καὶ Βοιωτίαν καὶ ἔπειτα καὶ Ἀττικὴν, κατέφυγον δὲ τῷ 1392 καὶ εἰς Πελοπόννησον πρὸς τοὺς ὁμοφύλους καὶ ὁμοθρήσκους Ἕλληνας καὶ ἐγένοντο δεκτοὶ ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου»⁶⁹.

Ἕλληνες ἀκριβῶς ἀποκαλεῖ ὄλους τοὺς Ἀρβανίτες «στρατιῶτες», πεζοὺς καὶ ἐφίππους, μισθοφόρους τῆς Βενετίας, εἴτε στρατολογοῦνται στὸ Ναύπλιο εἴτε στὸ Δυρράχιο ὁ Γάλλος Philippe de Comynes⁷⁰. Τῆς δὲ ἑλληνικότητάς τους ἀφήνουν οἱ ἴδιοι ἀνεξίτηλες ἀποδείξεις. Οἱ Μιχαὴλ Μπούας καὶ Ἀλέξανδρος Μοσχολέων φέρονται γραμμένοι ὡς Magistri Cappellani nationis graecae στὴν Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία τῆς Νεαπόλεως⁷¹ Ἰταλίας τὸ 1597.

Δικαιώνεται, λοιπόν, ἀπόλυτα ὁ ὄρος, ποὺ ἐπλάσαν οἱ Κ. Βάμβας⁷² καὶ Π. Καρολίδης⁷³ γιὰ τοὺς Βορειοηπειρῶτες τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας ὀνομάζοντας αὐτοὺς «Ἑλληνοαλβανούς»⁷⁴, δηλαδὴ ἀλβανοφώνους ἢ ἀκριβέστερα διγλώσσους Ἕλληνες, ὅπως ἐπιμένουν νὰ αἰσθάνονται ἀκόμη καὶ στίς ἡμέρες μας, σύμφωνα μὲ πρόσφατη διαπίστωση τοῦ Κώστα Γεωργουσόπουλου: «Ἀναφέρομαι στοὺς 25.000 τῆς "περιοχῆς τῶν Ἀλμπανέζων" τοῦ Παλέρμου, Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ Μοριά, ποὺ περνώντας στὸ Μεσαίωνα ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιὰ ἔφτασαν στὸ Παλέρμο δίγλωσσοι... Μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ συνομιλήσουμε μὲ τὸν παπα-Στάση καὶ νέα παιδιά, κορίτσια καὶ ἀγόρια, νὰ πιοῦμε μαζὶ καὶ νὰ θαυμάσουμε τὰ σωστά τους ἑλληνικά, τὴν ὀρθοδοξία τους, ποὺ γι' αὐτοὺς λειτουργεῖ ὡς ἐθνικὴ συνείδηση...»⁷⁵.

Ἄρα μὲ πολλὴ γνώση οἱ Δημητριάδης Γρ. Κωνσταντᾶς καὶ Δ. Φιλιππίδης ἤδη τὸ 1791 στὸ βιβλίο τους Γεωγραφία Νεωτερικῆ⁷⁶ εἶχαν περιλάβει ὡς πέμπτο τμῆμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδας καὶ τὴν Ἀρβανιτιὰ, τὸν χῶρο τῆς Β.

Ἡπείρου-Ν. Ἀλβανίας, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τοὺς Ἀρβανίτες στὸν Ἑλληνισμό. Τὸ τελευταῖο ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Legrand γιὰ τοὺς Κακοσουλῶτες, ὅπως ἐπὶ πλεόν ὁμολογεῖται ἡ ἑλληνικότητα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Σουλῶτες⁷⁷, μὲ προεξάρχοντα τὸν Τζαβέλλα, ποὺ ἀποστομώνει τὸν Ἀλῆ Πασᾶ⁷⁸. Ἐξ ἴσου σπουδαῖο εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ἄριστος γνώστης τῆς ἐθνολογικῆς συνθέσεως τῆς χερσονήσου, διακρίνει τοὺς Ἀρβανίτες ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς, ταυτίζοντας τοὺς πρώτους μὲ τοὺς Ἑλληνες⁷⁹.

Κατὰ τὸν Ν. Σοφιανό, λόγιο καὶ συγγραφέα τοῦ 16ου αἰώνα, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ σχεδίαση καὶ ἡ ἔκδοση τῶν *Γεωγραφικῶν Πινάκων* τῆς Ἑλλάδας, ἢ *Totius Graeciae descriptio*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ρώμη, πιθανὸν τὸ 1536, περιλαμβάνει στὴν Ἑλλάδα ὄχι μόνον τὴν Ἡπειρο ἕως τὸν Γενοῦσο ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἑλληνες τῆς Δαλματίας καὶ μέρους τῆς Λιβουρνίας. Ἐπίσης στὸν χάρτη τοῦ Giacomo Castaldi, *Descrittione della geografia moderna de tutta la Gretia*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Βενετία τὸ 1545 (;), ἡ Β. Ἡπειρος εἶναι ἀδιαμφισβήτητα ἑλληνική. Δικαιολογημένα ἐπισημαίνει τὴν ἀξία τῆς μαρτυρίας αὐτῆς ὁ Παν. Χ. Ζιώγας στὴν διδακτορικὴ του διατριβή: «Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι σὲ χάρτη σχεδιασμένο ἀπὸ ξένο ὀρίζονται, στὸ μακροσκελὲ ἰταλό-γλωσσο τίτλο του, τὰ ἀκόλουθα ὄρια τῆς Ἑλλάδας: ἀνατολικά, τὰ στενὰ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Καλλιπόλης καὶ ἡ θάλασσα τοῦ Ἀρχιπελάγους· δυτικά, ἡ Μεσόγειος ὡς τὸν Κόλπο τῆς Βενετίας· βόρεια, τὰ βουνὰ τῆς Romania (Ρουμανίας) καὶ τὸ ὄρος Argentato (πιθανὸν τὰ Κεραύνια ὄρη τῆς Β.Δ. Ἡπείρου, ὅπου κατοικοῦσαν παλιὰ οἱ Ἀργυρίνοι), καὶ νότια, ἡ Μεσόγειος θάλασσα»⁸⁰. Προφανέστατα Romania εἶναι ἡ Ρωμανία, τὸ θέμα Δυρραχίου, τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου.

Ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι μικρότερης σπουδαιότητος ἡ πληροφορία, ποὺ παρέχει στὸ Γεωγραφικὸ Λεξικό του ὁ St. Martin, κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοι τῆς Ἀλβανίας θεωροῦν προπάτορές τους τὸν Ἡρακλῆ, τὸν Ἀχιλλεῆα, τὸν Πύρρον, τὸν Ἀντίπατρον καὶ ἄλλους. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι ἡ διακήρυξί τους: «Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῆ παρ' ἡμῖν τὴν ἑαυτοῦ καταγωγὴν ἐκ τῶν ἐκ Κερκύρας καὶ Κορίνθου ἀποικισάντων Φαιάκων καὶ Κορινθίων καὶ τὰς παρὰ τὴν Ἀδριατικὴν συστησάντων καὶ κατοικησάντων πόλεις Ἐπίδαμνον (Δυρράχιον), Ἀπολλωνίαν, ἀνθοῦσαν εἰς τὰ γράμματα καὶ ἐν ταῖς σχολαῖς αὐτῆς, ἐπὶ σπουδῇ καὶ ἐκμαθήσει τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, φιλοξενήσασαν τὸν Ὀκτώβριον Καίσαρα, τὴν Βουλίδα καὶ τὸν Ὠρικόν καὶ τὰς ἄλλας πόλεις καὶ χώρας ταύτης, ἐν αἷς κατοικοῦσιν οἱ Ὑέλοι (Ὑλλεῖς), ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Ἀργοναυτῶν»⁸¹.

Μείωσις τοῦ ἑλληνικοῦ φρονήματος παρατηρεῖται μετὰ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία. «Ὅτε ἐγκατεστάθη ἡ Τουρκία, - γράφει ὁ Κεραμόπουλλος - οἱ δὲ βορείως τοῦ Γενοῦσου ἐδέχθησαν τὴν Μωαμεθανικὴν θρησκείαν, προσέθησαν οὕτω εἰς τὴν βαρβαρότητα τῶν χρόνων ἐκείνων τὸ κῦρος τοῦ κυριάρχου κρά-

τους, οὐτινος ἔγιναν οἱ εὐνοούμενοι στυλοβάται καὶ οἱ καταπιεσται τῶν Χριστιανῶν τῆς Τουρκίας. Οἱ δὲ Ἑπειρῶται, συνδεδεμένοι διοικητικῶς μὲ τὴν Ἀλβανίαν, ὑφίσταντο ἰσχυροτέραν τὴν πίεσιν τῶν Ἀλβανῶν ὅσον ἐγγύτερον τοῦ Γενοῦσου καὶ τῆς Ἀλβανίας κατῶκουν, ὥστε καὶ τούτων πολλοὶ πρὸς σωτηρίαν καὶ ὠφέλειαν ἐξισλαμίζοντο καὶ οὕτω συνείχον καὶ τὸ βορρᾶθεν ἀποικιστικὸν ρεῦμα. Ἡ δὲ εὐνοια τοῦ κράτους καὶ ἡ θρησκεία ἀπεμάκρυναν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ χριστιανικοῦ ὀρίζοντος καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φυλὴν ἔτι μᾶλλον (...).

Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐρμηνεύουσι, διατι ἡ ἱστορικὴ ἔκτασις τῆς Ἑπείρου περιλαμβάνει, μάλιστα εἰς τὰ βόρεια μέρη πρὸς τὸν Γενοῦσον, πλείονας ἀλβανοφώνους καὶ διατι ἄλλος εἶναι ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος πέραν τοῦ ποταμοῦ τούτου, ἄλλα δὲ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Πέραν τοῦ ποταμοῦ εἶναι Ἰλλυριοί, ἐντεῦθεν δὲ εἶναι Ἑπειρῶται Ἑλληνες. Οὗτοι, εἴτε ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ εἶναι, εἴτε μωαμεθανοὶ Τόσκηδες, εἶναι ἀδιάγνωστοι ἀπ' ἀλλήλων ἔξω τῆς θρησκείας. Τὸ αἷμα, ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος καὶ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα ἀντέσχον, ἡ γλῶσσα ὁμοίως καὶ ἡ θρησκεία πολλαχοῦ ἠττήθησαν»⁸².

Τὸν διαχωρισμὸ τῶν Τόσκηδων ἀπὸ τοῦ Γκέγκηδες, τοῦ ἀκραιφνεῖς Ἀλβανούς, ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ ἄλλα δημοσιεύματα ὁ Κεραμόπουλλος: «Ἐπειδὴ οὗτοι (οἱ Τόσκηδες) διαφέρουν ριζηδὸν ἀπὸ τοῦ κατοικοῦντος τὴν ἀπέναντι βορείαν ὄχθην τοῦ Γενοῦσου, τοῦ Γκέγκηδες, θὰ προέρχωνται ἐκ τῶν παρὰ τὴν θάλασσαν μερῶν, ἐνθα ἦσαν πολλοὶ Ἑλληνες, ὧν τὴν κοινωνικότητα καὶ τὸν πολιτισμὸν συμμερίζονται. Πολλοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν θὰ ἦσαν ἐξιλλυρισθέντες Ἕλληνες»⁸³.

Στοὺς Τόσκηδες ἐπισυμβαίνουν προφανῶς ἀλλεπάλληλες μεταμορφώσεις: Ἑπειρῶτες, ἐξιλλυρισμένοι, ἐκλατινισμένοι, ἐξαλβανισμένοι, ἐξισλαμισμένοι, κατὰ κανόνα μερικῶς σὲ κάθε περίπτωση. Γι' αὐτοὺς ὁ Λιάκος σημειώνει ὅτι «ἔχουν τὰ ἴδια ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τοῦς Λατινομακεδονό-γλωσσους (πρόφ. Βλάχους-Ἀρβανιτοβλάχους), ἀπὸ ἐξαλβανισμένη μοῖρα τῶν ὁποίων καὶ προέρχονται κατὰ πλειοψηφία»⁸⁴.

Ἡ παραλλαγή συνήθως εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ φυλετικὴ ἀρχὴ νὰ συνάγεται ἀπὸ λαογραφικὰ στοιχεῖα, ἐνδυμασία, ἦθη, ἔθιμα, παραδόσεις, χοροὺς, τραγούδια. Στὶς πρῶτες ἐπιτυχεῖς ἐπισημάνσεις ἐντάσσονται κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖνες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ Θεσπρωτὸ τὸ 1830: «Τοῦς χοροὺς τοὺς ἔχουν ὡς οἱ νῦν Ἑλληνες. Σχηματίζουσι ἡμικύκλια πιασμένοι μὲ τὰ χέρια, καὶ φέρουν γύρα δεξιὰ ψάλλοντες μὲ τὸ στόμα ἢ μὲ κύμβαλα καὶ πηδῶντες, ὁμοίως καὶ αἱ γυναῖκες. Τὰ περισσότερα πηδήματα τὰ κάμνει ὁ πρῶτος τοῦ χοροῦ καὶ διαδοχικῶς ὅλοι γίνονται χορηγοί, κρατοῦντες εἰς τὴν δεξιὰν μανδύλη». Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐνδυμασία προσθέτει: «Τὰ φορέματα τῶν ἀνδρῶν σχεδὸν εἶναι τὰ αὐτὰ παντοῦ καὶ ὁμοιάζουσι τὰ παλαιὰ Ἑλληνικὰ καὶ Ῥωμαϊκὰ στρα-

τιωτικά. Τὰ ὅμοια φοροῦν καὶ οἱ νῦν Ἑλληνες. Διαφέρουν ὁμοίως τὰ τῶν Τόσκηδων ἀπὸ τὰ τῶν Γκέγκηδων...»⁸⁵.

Τὴν τελευταία ἐνδυματολογικὴ διαφορὰ Τόσκηδων καὶ Γκέγκηδων εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ ἀλβανολόγος Hahn, ὅπως σημειώνει ὁ Νικοκλέους: «Καθ' ὅλου ὁ τῶν Τόσκων καὶ Γκεκῶν ἱματισμὸς ἐστὶ διαφέρων πολλῶ, τῶν μὲν λευκὸν αὐτὸν τοξύνολον ἔχόντων (φουστανέλαν κ.τ.λ.), τῶν δὲ Γκεκῶν περισκέλιά τε στενὰ καὶ προστερνίδια ἐρίου, τοῖς τῶν Εὐρωπαϊῶν χωρικῶν παρεμφερῆ πως ὄντα»⁸⁶.

Ἡ ἐλληνικὴ καταγωγὴ τῶν μουσουλμάνων Τσιάμιδων, στοὺς ὁποίους ἐμφυσήθηκε ἄκρατος θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ ἀνίερος μισελληνισμὸς μετὰ τὶς παρεμβάσεις ξένων, εἶναι ἀπόλυτα ἀποδεδειγμένη⁸⁷. Ἦδη δὲ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ὁ Δ. Ἀ. Παναγιωτίδης ἔγραφε: «Ποίησις δὲ παρ' αὐτοῖς μόνον ἡ Ἑλληνικὴ δημοτικὴ ἐστὶν· ἀλβανικὴ τοιαύτη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου δὲν ὑπάρχει. Οἱ Τσιάμιδες ἀρχηγοί, οἵτινες ὠδήγησαν τοὺς ὁμοφύλους των εἰς μάχας, ἢ ἄλλως ἐγένοντο ἀκουστοί, ἐξυμνοῦνται πάντοτε Ἑλληνιστί· οὐδ' ἠδυνήθησαν νὰ εὐρω κανέν αὐτῶν εἰς τὴν ἀλβανικὴν γλῶσσαν. Ἄπαντες τέλος οἱ Τσιάμιδες φοροῦσι τὴν φουστανέλλαν πολύπτυχον καὶ ὑπὸ ταύτην ἔχουσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἐρυθρὰν περισκελίδα (ποτοῦρι)»⁸⁸.

Τὴν ἐλληνικότητα τῶν ποικίλων λαογραφικῶν ἐκφάνσεων διαπιστώνει γενικὰ στοὺς μουσουλμάνους τῆς Β. Ἠπείρου ὁ καθηγητὴς Ν. Τωμαδάκης: «Αὐτοὶ οἱ ἀλβανόφωνοι μωαμεθανοὶ κατὰ τοὺς γάμους καὶ τὰς πανηγύρεις των ᾄδουν ἐλληνικὰ ᾄσματα, τὰ ὅποια οἱ ἐξισλαμισθέντες Ἑλληνες πρόγονοὶ των ἐτραγουδοῦσαν πρὸ διακοσίων ἀκόμη ἐτῶν. Ἡ ἐνδυμασία των, ἡ κουρά των, αἱ κατασκευαὶ τῶν οἰκιῶν των, τὰ κεντήματα, ἡ βιοτεχνία των, εἶναι ἠπειρωτικά, ἡ μουσικὴ των, ὀλοκλήρος ὁ λαϊκὸς των πολιτισμὸς τοὺς συνάπτει πρὸς τὴν Νότιον Ἠπειρον, ἡ κοινωνικὴ των διάρθρωσις, ξένη πρὸς τὰς «φάρας» τῶν Ἀλβανῶν. Καὶ ἔπειτα αἱ ἐθνολογικαὶ ἐνδείξεις, ἡ κατασκευὴ τῆς κεφαλῆς, αἱ στατιστικαί.

Μέχρι τῶν μέσων τοῦ 17^{ου} αἰ. ὁ πληθυσμὸς τῆς Β. Ἠπείρου ὑπῆρξεν ὀρθόδοξος. Τότε αἱ καταπιέσεις ἠνάγκασαν πολλοὺς νὰ ἐξισλαμισθοῦν, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι ἀπέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων των»⁸⁹. Ὅσο δὲ γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐμμονῆς στὴν Ὀρθοδοξία ὁ καθηγητὴς Ἰ. Θ. Κακριδῆς τονίζει ὅτι «ἡ ὀρθόδοξη πίστις, ποὺ συντρόφευε καὶ στήριξε τὴν ψυχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ πρῶτα, τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνα ὕστερα, ἔχει βάλει ἀπαραχάραχτη τὴ σφραγίδα τῆς πάνω στὸν νέον Ἑλληνα, εἴτε τὸ ξέρει εἴτε δὲν τὸ ξέρει»⁹⁰.

Ὅσοι ἀλλαξοπιστοῦν βαθμιαία χάνουν τὸν ἐθνισμὸ τους⁹¹ καὶ ἀποβαίνουν ἀμείλικτοι πολέμοι τῶν ἄλλοτε ὁμοεθνῶν καὶ ὁμοθρήσκων⁹². Δὲν σπανίζουν βέβαια καὶ ἀνανήψεις, ποὺ ὁμοίως ὀδηγοῦν στὸ μαρτύριο, καθὼς καὶ ἀπώτομες καὶ στιγμιαῖες κρίσεις συνειδήσεως: «Ὁ Φράσαρης, ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸ 1854, ἐρίσας πρὸς συνάρχοντα Τούρκους ἔρριπεν αὐτοῖς

τὴν ὕβριν, ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι *Κονιάρης*, ἀλλ' ἔχει προγόνους τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας»⁹³.

Μεταγενέστερο παράδειγμα, ἐπίσης πειστικό, ἀναφέρει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ Ἄλέξ. Ζάννας. Κατὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Νεοτούρκων δόθηκε στὸν Λευκὸ Πύργο τῆς Θεσσαλονίκης δεξίωση ἀπὸ τὸν πρόεδρο τοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου Ταλαὰτ μπέη. Προσκλήθηκαν δὲ καὶ παρέστησαν Ἕλληνες ἐκπρόσωποι τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, καθὼς καὶ ἐκδρομεῖς Ἀθηναῖοι μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν τέως πρωθυπουργὸ καὶ τότε ἀρχηγὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως Δ. Ράλλη. Ὁ τελευταῖος ἀγνοώντας τὰ ἀνθελληνικὰ σχέδια τῶν Νεοτούρκων ἀπάντησε στὴν προσφώνηση τοῦ Ταλαὰτ μὲ ἀποκαλύψεις γιὰ τὴν δράση Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν στὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα καὶ παραχωρήσεις ἀνεπίτρεπτες, πρὸ πάντων δὲ ἐθνικὰ ἐπιζήμιες. Ὁ Ζάννας διηγεῖται τὰ ἑξῆς: «Κατὰ τὸ γεῦμα ἐκεῖνο κάθονταν κοντὰ στὸν πατέρα μου ὁ στρατηγὸς Χασὰν Ταξίμ πασᾶς, ὁ μετέπειτα ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ, ποὺ παρέδωκε τὴ Θεσσαλονίκη στὸν στρατό μας. Ἡπειρώτης τὴν καταγωγή, μιλοῦσε ἔκτακτα τὰ ἑλληνικὰ καὶ προσποιοῦνταν τὸν Νεότουρκο. Γύρισε καὶ εἶπε στὸν πατέρα μου. - Ἔχετε κι ἄλλους τέτοιους πολιτικούς στὴν Ἑλλάδα; ὕστερα ἀπ' ὅ,τι εἶπε ὁ Ράλλης, ἀλλοίμονο τί θὰ τραβήξετε ἐσεῖς οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Νεοτούρκους»⁹⁴.

Πάντως τῆς γλώσσας ἡ ἀπώλεια δὲν ἐπιφέρει πάντοτε ἀφελληνίση. Ἡ ἑλληνικότητα δὲν ἐξαλείφεται ἐντελῶς. Δὲν εἶναι ἄλλως τε συνηθισμένα τὰ φαινόμενα πλήρους ἀλλαξογλωσσιᾶς. Κατὰ κανόνα διαφυλάσσονται καίρια στοιχεῖα τῆς μητρικῆς - ἐθνικῆς γλώσσας, ποὺ ἀναγκαστικὰ συνυπάρχει μὲ ἄλλες, μία ἢ περισσότερες. Κάτι ποὺ συμβαίνει καὶ στὸν συγκρητισμὸ ἢ καλύτερα κατὰ τὸ ἀρχικὸ στάδιο τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ. Ὁ Σπ. Λάμπρος ἐπισημαίνει καὶ τὰ δύο: «πολλοὶ αὐτῶν συνδιαλλάσσουσι τὰς δύο θρησκείας, δίδοντες εἰς τὰ τέκνα δύο ὀνόματα, ἐν μὲν τουρκικόν, ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ ἱμάμη κατὰ τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα τοῦ ἰσλαμισμού, ἐν δὲ χριστιανικόν, διδόμενον ὑπὸ ἱερέως Χριστιανοῦ, ὅπερ μένει καὶ ὡς ὄνομα ἐν τῇ οἰκιακῇ ἐστία.

Τὸ αὐτὸ δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῆς γλώσσης, ἰδίως ἐν τῇ Βορείῳ Ἡπείρῳ... Ἡ ἀλβανικὴ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλ' ἀπλῶς ἐτάχθη εἰς τὸ πλευρὸν αὐτῆς»⁹⁵.

Γιὰ τὴν διγλωσσίαν σὲ τμῆμα τῆς Β. Ἡπείρου ὁ Ἀθ. Πετρίδης ἔγραφε τὸ 1871 τὰ ἑξῆς: «Οἱ Χειμάριοι ἢ Χειμαρραῖοι ὁμιλοῦσιν Ἀλβανιστὶ καὶ Γραικιστὶ». Ἀμέσως δὲ συμπληρώνει: «ἀλλ' ἡ Γραικικὴ αὐτῶν εἶναι ἀξιοσημείωτος καὶ διὰ τὴν προφορὰν καὶ διὰ τὸ ἔχειν ἐν ἑαυτῇ ἀρχαιοτάτας δωρικῆς διαλέκτου λέξεις»⁹⁶.

Κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρο, ἀν καὶ δοκιμάσθηκε ἐπικίνδυνα ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα στὴν Ἡπειρο, ἰδίως στὰ βορειότερα μέρη, «διετήρησεν ἐπιμόνως τὴν μεγίστην καθαρότητα, τὴν ὁποῖαν οὐδὲ τῶν Ἀλβανῶν κἄν ἡ γειτνίασις καὶ τῶν Ὀθω-

μανῶν αἱ καταδυναστεύσεις ἠδυνήθησαν ν' ἀλλοιώσωσι. Δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι τυγχάνει τὸ ἐλληνικώτατον γλωσσικὸν ἰδίωμα. Ἡ ἠπειρωτικὴ διάλεκτος εἶνε τις ἀστείρευτος πηγὴ ὄρων καὶ ἐκφραστικῶν τύπων ἀναγομένων εἰς παλαιοτάτους χρόνους...»⁹⁷.

Στὴν ἠπειρο δὲν ἐξαντλοῦνται ποτὲ οἱ δυνατότητες καλύψεως τῶν δημογραφικῶν κενῶν καὶ τῆς ἐπουλώσεως τῶν πληγῶν τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, ποὺ ποικιλότροπα προκαλοῦνται, κυρίως μὲ τοὺς ἐξισλαμισμούς. Τὸ περιεργότερο εἶναι ὅτι ἡ εὐάνδρος ἠπειρος, ὅπως προσονομάζει αὐτὴν ὁ Σπ. Θεοτόκης, βοηθεῖ κιόλας στὴν ἐπίλυση τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος γειτονικῶν περιοχῶν καὶ συγκεκριμένα τῆς Κέρκυρας, ἡ ὁποία πολλές φορές ἐρημώνεται ἔξ αἰτίας εἴτε τῶν ἐπιδρομῶν εἴτε τῶν βαρειῶν στρατολογιῶν τῆς Βενετίας κατὰ τὶς μακροχρόνιες συγκρούσεις τῆς μὲ τοὺς Τούρκους. Χάρη στὶς ἀλλεπάλληλες ἐγκαταστάσεις ἠπειρωτῶν τὸ νησί τῶν Φαιάκων δὲν φραγγοποιεῖται ἢ δὲν βενετοποιεῖται. Διατηρεῖ δὲ κοινὰ μὲ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, καθὼς καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, «τὴν ὁποίαν οἱ εὐγενεῖς σχεδὸν εἶχον λησμονήσει ἢ κακῶς μετεχειρίζοντο, ὅπως συνεννοῶνται μετὰ τῶν δουλοπαροίκων των...»⁹⁸.

Στὴν ἠπειρο ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καθίσταται καὶ ἐπίσημο γραπτὸ ὄργανο τῆς «αὐλῆς» τοῦ Ἀλῆ⁹⁹ πασᾶ: «Τὰ πρὸς τοὺς ραγιάδες καὶ τοὺς ἀγάδες διατάγματά του ὁ Ἀλῆ πασᾶς καὶ τὰ ἔγγραφα του πρὸς τὸν γείτονα Βενετὸν Διοικητὴν τῆς Ἑπτανήσου ἐλληνιστὶ ἔγραφε καὶ ἐλληνιστὶ ἦσαν γραμμένα τὰ ἔγγραφα ποὺ τοῦ ἐστέλλοντο ἀπὸ ἀντιπροσώπους Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Ὁ ὕμνητὴς του ὁ Χατζῆ Σεχρέτης ἐλληνιστὶ, Ἀλβανὸς ὢν, συνέταξε τὴν Ἀληπασιάδα του. Ἑλληνιστὶ συντεταγμένην συνθήκην συνεργασίας μὲ τοὺς Σουλῶτες ὑπέγραψαν εἰς τὰ 1804 οἱ Ἀλβανοὶ ἀγάδες τῆς Τσαμουριάς»¹⁰⁰.

Πέρα τῶν πρακτικῶν λόγων ὁ Σπ. Λάμπρος διαβλέπει στὴν χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ λανθάνουσα ἐθνικὴ συνείδηση: «Αἰσθάνονται μὲν τὴν ἀνάγκην νὰ εἶναι δίγλωσσοι, ἀλλὰ μόνης τῆς ἐλληνικῆς γίνεται χρῆσις χάριν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἐπικοινωνίας. Μόνη γραπτὴ γλῶσσα εἶνε ἡ ἐλληνικὴ. Δὲν εἶνε δὲ τοῦτο ἀποτέλεσμα προσηλυτισμοῦ, οὐδὲ προῆλθεν ἔνεκα τῶν ἀνὰ τὴν χώραν ἐγκατεσπαρμένων ἐλληνικῶν σχολείων, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ πραγματικῆς ἀνάγκης τοῦ βίου καὶ εἶναι τὸ φυσικὸν ἐπακολούθημα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῆς χώρας»¹⁰¹.

Σαφέστερη ἐρμηνεία τῆς χρήσεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ μουσουλμάνους τῆς Β. ἠπείρου δίνει ὁ Δ. Κ. Τσοποτός. Δημοσιεύοντας ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ Βελῆ πασᾶ, γιοῦ Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, προβαίνει στὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις: «Ὁ Πράμος καίτοι Ἀλβανὸς καὶ δὴ Μουσουλμάνος ἀλληλογραφεῖ μετὰ τοῦ ἐπίσης Ἀλβανοῦ καὶ ἐκ τῆς Βορείου ἠπείρου καταγομένου Βελῆ πασᾶ ἐλληνιστὶ, ὅπερ ἀποδεικνύει πόσον ἐλληνικαὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἡ διάνοια καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ αὐτῶν τῶν

ἔξιλαμισθέντων Βορειοηπειρωτῶν καθ' ὅλας τὰς ἐποχάς»¹⁰². Ἄμεση δὲ καὶ ἀποστομωτικὴ ἀπόδειξη τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τῶν μουσουλμάνων αὐτῶν τῆς Β. Ἠπείρου, οἱ ὅποιοι οὔτε Ἀλβανοὶ οὔτε Τοῦρκοι μποροῦν νὰ εἶναι φυλετικά, παρέχει ὁ Ν. Γιαννόπουλος μὲ τὴν δημοσίευση ἐγγράφων δικαιοπρακτικῶν. Τόσο γιὰ τὸ κείμενο ὅσο καὶ γιὰ τὶς ὑπογραφὰς χρησιμοποιεῖται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς, ὅπως ἀποκαλοῦνται, στρατιωτικούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ Μουσταφᾶς Παπακώστα, ὀλοφάνερα ἔξιλαμισμένος καὶ ἐπὶ πλέον γιὸς ἱερέα, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ συγγραφέας¹⁰³.

Ἐπομένως ἀποβαίνει αὐτονόητο ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Β. Ἠπείρου, δίγλωσσοι καὶ τρίγλωσσοι, διασώζουν βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἰδιαίτερα στὴν ποίηση, στὸ δημοτικὸ τραγούδι, ἐκφράζονται κυρίως ἑλληνικά, ὅπως παραδέχεται καὶ ἐξηγεῖ ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Τ. Παραχαγί τόσο γιὰ τοὺς βλαχοφώνους ὅσο καὶ τοὺς ἀλβανοφώνους¹⁰⁴. Γιὰ τοὺς πρώτους ἀποκτᾶ βαρύνουσα σημασία ἡ μαρτυρία καὶ ἐπισήμου ἐκπροσώπου τῆς Ρουμανίας ποὺ εἶχε κάθε λόγο ἀποσιωπήσεως τῆς ἀλήθειας αὐτῆς. Ὁ Σπ. Λάμπρος ἐπανειλημμένως σχολιάζει, διότι πιστεύει ὅτι ἀποτελεῖ σπουδαῖο τεκμήριο τῆς ἑλληνικότητος τῶν διγλώσσων Βορειοηπειρωτῶν: «Ἀνακτισθεῖσα δ' ἡ Μοσχόπολις μετὰ τὴν καταστροφὴν διασώζει μέχρι τῶν καθ' ἡμῶν ἡμερῶν τὸν ἑλληνικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα καὶ τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν, μαρτυρουμένην ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς καὶ τῶν σχολείων καὶ τῆς γλώσσης τῶν κατοίκων. Ρωμᾶνος περιηγητῆς, ὁ Κ.Ν. Μπουριλεάνου, οὗ αἱ μαρτυρίαι προεκάλεσαν τὴν διαμαρτυρίαν αὐτῶν τῶν ἀλβανοφίλων τῆς Ἰταλίας, καίπερ προσπαθήσας νὰ ἐλαττώσῃ τὴν σημασίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ κωμοπόλει ταύτῃ, ἠσθάνθη οὐχ ἥττον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι τὰ ἐπιχώρια ἄσματα εἶνε μόνον ἑλληνικά, ὅπερ εἶνε τῶν ἐνδεικτικωτάτων ἐπιχειρημάτων πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος τῆς χώρας»¹⁰⁵.

Ἐξ ἴσου εὐγλωττο συμπέρασμα συνάγεται γιὰ τὸ σύνολο τῆς Β. Ἠπείρου ἀπὸ μελέτη λαογραφικῆ. Ὁ Δημ. Β. Οἰκονομίδης, καθηγητῆς τῆς λαογραφίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, γράφει: «Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς χώρας ταύτης (Β. Ἠπείρου) ἐνισχυθεὶς κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον κατώρθωσε νὰ συγκρατηθῇ καὶ νὰ ἀντιδράσῃ κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν, διατηρήσας ἐκτὸς τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ αὐτὴν τὴν γλῶσσαν, ἣτις ἐνταῦθα ἐξειλίχθη θαυμασίως, ἐκφράσασα τόσον καλλιτεχνικῶς τὴν πίστιν, τοὺς πόθους καὶ τὰ βάσανα τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ λαοῦ, εἰς τὰ δημοτικὰ του τραγούδια, τὰ παραμύθια, τὰς παροιμίας, τὰ αἰνίγματα, τὰ ποικίλα ἔθιμα καὶ τὴν τέχνην αὐτοῦ. Διότι τὰ τραγούδια, ὡς καὶ τὰ ἄλλα λαογραφικὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων παραδείγματα ἀνεφέραμεν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ἀποκύημα λαοῦ ἐπήλυδος, ὅστις προσέλαβε ξένην γλῶσσαν καὶ καλλιεργήσας αὐτὴν τὴν ἔκαμεν ἀμέσως

ὄργανον τῆς ὑψηλοτέρας ψυχικῆς συγκινήσεως, ἀλλὰ εἶναι προϊόντα λαοῦ, ὅστις παρέλαβε τὴν γλῶσσαν ὡς γεραρὰν κληρονομίαν, τὴν ὁποίαν ἐπεξεργάσθη, ζυμωθείς μετ' αὐτῆς καὶ διαπλάσας αὐτὴν ἐπὶ τῶν χειλέων του ἐπὶ ὄλοκλήρους αἰῶνας, ὥστε ν' ἀποβῆ τόσον δημιουργικὴ καὶ ἐκφραστικὴ. Τὴν δ' ἀρχὴν τῶν πλείστων ἐκ τῶν συνηθειῶν καὶ δοξασιῶν τῶν βορειο-ηπειρωτῶν δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ κόσμῳ καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν διατήρησιν αὐτῶν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρό- νους»¹⁰⁶.

Τὰ προηγούμενα πορίσματα ἐδραιώνονται ἰσχυρότερα καὶ μὲ ἱστορικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα εἶδαν καὶ διάβασαν γνῶστες τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ χώρου, ὅπως ὁ Γάλλος Rouqueville. Σχετικὰ μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἀργυροκά- στρου ὁ Λ. Βρανούσης γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «σημασίαν ἔχει τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν μίαν καὶ μόνην ἡμέραν τῆς εἰς Ἀργυρόκαστρον παραμονῆς τοῦ Γάλλου περιηγητοῦ, οἱ λόγιοι τῆς πόλεως ἔσπευσαν νὰ τοῦ προσκομίσουν τὰς περγαμηνὰς τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τοῦ τόπου των. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι τὰ ἐν λόγῳ Χρονικὰ ἦσαν ἀρκούντως γνωστά, ἐμελετῶντο καὶ ἀντεγρά- φοντο»¹⁰⁷.

Ἀσφαλῶς μεγαλύτερη ἰσχὺ καὶ ἀποδεικτικὴ ἀξία ἔχει ἡ βούλησις τῶν βορειοηπειρωτῶν ἀπὸ Ἀργυρόκαστρο ἕως Δυρράχιο καὶ Τίρανα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔκτασι τῆς γλωσσικῆς ἀμαγαλματώσεως. Ὅταν καὶ ἀπλή δήλωσις ἀπαρνήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ συνοδεύεται ἀπὸ προνόμια καὶ παροχές, οἱ δὲ βλαχόφωνοι ἀρνοῦνται μὲ κίνδυνον καὶ τῆς ζωῆς τους νὰ ἐνδώσουν, δὲν χρειά- ζεται τρανότερη ἐπιβεβαίωσις τῆς ἑλληνικότητάς τους¹⁰⁸. Ὁμολογουμένως προ- καλεῖ θαυμασμὸ ἢ δημόσια καὶ ἀφοβὴ ἐκφρασις τοῦ ἐθνισμοῦ τους, τῆς προση- λώσεως στὸν Ἑλληνισμό, τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τὸν βορειότερον ἀκρίτα στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου. Συγκεκριμένα, κατὰ τὴν ἀριστα μεθοδευμένη μὲ ὅλα τὰ μέσα ἐπιχείρησι δημιουργίας ἰδιαίτερης βλαχικῆς ἐθνότητος στὴν Βαλκανικὴ, τὸ 1905, ἐπισκέφθηκε τὴν Β. Ἡπειρο, προερχόμενος ἀπὸ Ρώμη, ὁ Ρουμάνος διπλωμάτης Κ. Μπουριλεάνου μὲ σκοπὸ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν βλαχόφωνων στὰ σχέδια τῆς Ρουμανίας. Ὅμως ἀπογοητευμένος ἐπέστρεψε στὴν ἑδρα του, διότι ἀπέτυχε παταγωδῶς: «Οἱ βλαχόφωνοι τῶν Τιράνων, πιστοὶ στὴν ἑλληνικὴ ἰδέα, μὲ σθένος ἀπάντησαν ὅτι τίποτε τὸ κοινὸ δὲ συνέδεε τὴ Ρουμανία μ' αὐτούς, οἵτινες στερρῶς ἐχόμενοι τῶν πατρῶων, δὲν θὰ ἐπιτρέψωσι σκάνδαλα καὶ ζιζάνια καὶ ὅτι αἱ ὑποσχέσεις αὐτοῦ περὶ ἰδρύσεως σχολῆς μὲ πολλὰς γνώσας, καὶ Ἐκκλησίας μεγαλοπρεποῦς καὶ προστασίας ἰσχυρᾶς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ρουμανίας, σκοπούσης, ὡς εἶπε, νὰ συστήσῃ καὶ Προξενεῖον ἐν Δυρραχίῳ, δὲν δύνανται νὰ μειώσωσι τὴν ἀπεριόριστον ἀγάπην των πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Πρόσθεσαν ἐπίσης πῶς κάθε ἀπόπειρα δελεασμοῦ τους μὲ χρήματα ἢ ἄλλα μέσα θὰ ναυαγοῦσε, ὅπως εἶχε γίνῃ στὸ παρελθόν. Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ βία ἂν χρησιμοποιοῦταν ἀπὸ τοὺς βέηδες τῆς περιοχῆς, ὅπως εἶχε

γίνει πρὶν πέντε χρόνια, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία τῶν βέηδων μὲ τὴ ρουμανικὴ κυβέρνησι, δὲ θὰ ἀπέδιδε»¹⁰⁹.

Σοφά, λοιπόν, εἶχε ἐκτιμήσει τὴν ἐθνικὴ κατάστασι στὴν ἀπόμακρη ἐκείνη περιοχὴ ἐνωρίτερα ὁ Βέγαρν σημειώνοντας ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε ἐκεῖ τοὺς ὀρθοδόξους Ἀρβανίτες καὶ τοὺς Βλάχους σὲ ἐτοιμότητα, ἂν καὶ στοὺς ξένους παράγοντες αἰσθητὸς ἦταν καὶ ὁ ἰταλικὸς. Εἰδικὰ γιὰ τὸ Δυρράχιο παρατηρεῖ: «Ἡ πόλις μπορεῖ νὰ εἶναι ἰταλική, τὸ προάστιο ὁμως εἶναι ἑλληνικόν. Σὲ ὅλα τὰ ὑπαίθρια καφενεῖα μιλοῦν ἑλληνικά... Ὅλο τὸ ἐμπόριο τῆς νότιας Ἀλβανίας τὸ εἶχαν τότε στὰ χέρια τους (οἱ Κουτσόβλαχοι)... Τὸ Δυρράχιο ἦταν τὸ φυσικὸ τους λιμάνι γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὸν Ἀγκώνα, τὴ Ραγούζα ἢ τὴ Βενετία. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάστασι οἱ Βλάχοι αὐτοί, ποὺ ἀγωνίστηκαν μὲ τὸ πούγκι τους καὶ τὸ αἷμα τους γιὰ τὴν ἐλευθερία, μετανάστευσαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ βασίλειο... Μολαταῦτα, ἕναν αἰῶνα μετὰ τὸ Δυρράχιο παραμένει κουτσοβλάχικο λιμάνι...»¹¹⁰.

Τὴν ἐνοπλὴ δράσι καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀρωγὴ τῶν Βλάχων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ μάλιστα τὴν ἀποκατάστασι στὰ ἱστορικὰ του ὄρια ἐπισημαίνει καὶ ὁ Edmond Bouchié de Belle: «Κτηνοτρόφοι τῆς Ἀνωβλαχίας (τῆς Πίνδου) εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ ἀρχίζουν τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐφεξῆς αὐτοὶ παρέχουν στὴν Ἑλλάδα ὀνομαστοὺς ἀρχηγούς. Οἱ δὲ πλούσιοι Βλάχοι μὲ τὶς δωρεές τους συμβάλλουν στὴν ἐξάπλωσι τῆς "Μεγάλης Ἰδέας"»¹¹¹.

Βέβαια τὸν ἐθνισμὸ τους διαδηλώνουν ὄλοι γενικὰ οἱ Βορειοηπειρωτῆτες μὲ τὴν ἀδιάλειπτη καὶ πολυσχιδὴ ἀντίστασι κατὰ τῶν Τούρκων. Πράγματι πρωτοστατοῦν στὸν ἀντιτουρκικὸ ἀγῶνα τοῦ Γεωργίου Καστριώτη-Σκεντέρμπε, ποὺ ἐπάξια κατέχει λαμπρὴ θέσι στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καὶ λογοτεχνία, ἐνῶ ἕως τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπουσιάζει ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς¹¹², οἱ ὅποιοι σήμερα μὲ προφανὴ σκοπιμότητα τὸν προβάλλουν σὰν ἐθνικὸ τους ἥρωα. Ὅμως πηγές τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ διόλου φιλελληνικὲς δὲν σχετίζουν αὐτὸν μὲ τοὺς Ἀλβανούς, ποὺ οὔτε κἂν μνημονεύονται, ἀλλὰ μὲ τὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο, ἀκριβῶς δὲ μὲ τὴν Μακεδονία. Ὁ πάπας Πίος ὁ Β' (1405-1464), ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Πικκολόμινι, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους λατινιστῆς τοῦ αἰῶνα του, γνωστὸς στὴν φιλολογία ὡς Αἰνεῖας Σίλβιος, διάσημος ρήτορας καὶ ἐπιδέξιος διπλωμάτης, ἐπίδοξος δὲ ἀρχηγὸς ἀντιτουρκικῆς σταυροφορίας, ἀφοῦ εἶχε ἐξετάσει ἐμπεριστατωμένα τὴν κατάστασι στὴν χερσόνησο τοῦ Αἴμου, στὰ Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς του τοποθετεῖ τὸν Σκεντέρμπε στὴν Μακεδονία, στὴν ὁποία ἄλλως τε ὀφείλει καὶ τὸ παρωνύμιό του Ἴσκεντέρ (= Ἀλέξανδρος). Ὁ πάπας Πίος, μολονότι ἀναφέρει ἐπὶ μέρους ἑλληνικὲς περιοχές, Πελοπόννησο, Ἀττικὴ, Βοιωτία, Ἀκαρνανία, Ἡπειρο, Μακεδονία, καὶ ξένες χῶρες μὲ παλαιότερη καὶ σύγχρονη ὀρολογία Βοσνία, Σερβία, Βουλγαρία, Βλαχία (Δουνάβεως, Ρουμανία) κ.ἄ.,

ἀγνοεῖ Ἀλβανία καὶ Ἀλβανούς: «... Non omnia quae Turcae occupant in Europa Venetorum erunt... Peloponnesus illis cedet, et fortasse Beotia atque Attica, et in Acarnania, et in Epiro pleraque loca, quae mari cohaerent. *In Macedonia* Georgius Scanderbechius primas partes sibi vendicabit; in aliis Graeciae regionibus non deerunt Graeci nobiles, qui Turca ejecto tyrannidem occupent, quibus necesse erit libertatem relinquere. Reliqua quae vergunt in Danubium ut est Bulgaria, quae olim inferior Mysia dicta est, et Rascia quae superior, et Servia, et Bosna, et ultra Danubium, Valachia, quam prisci Datiam vocavere in solo Sarmatico, sive, ut quidam volunt, Scythico, usque ad Euxinum pontum, cuncta ad Hungaros pervenient, quorum aliquando fuere possessio» (σελ. 617)¹¹³.

Ἔτσι τεκμηριώνεται θαυμάσια ἢ πληροφορία, πού ἔδωσε γιὰ τὸν τόπο καταγωγῆς τοῦ Γεωργίου Καστριώτη - Σκεντέρμπεη στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ὁ Ἰούλιος Πίσκος: «Οἱ Καστριῶται, ἔλκοντες τὸ γένος, ὡς λέγεται, ἐξ Ἡμαθίας τῆς Μακεδονίας, ἐδέσποζον τῆς περὶ τὴν Κροΐαν χώρας καὶ τινος μερίδος τῆς ἐπαρχίας Δίβρης»¹¹⁴.

Ὁ θάνατος τοῦ Γεωργίου Καστριώτη τὸ 1468 δὲν σημαίνει τὸ τέλος ἀλλὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τῶν Βορειοηπειρωτῶν καὶ γενικὰ τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων, μόνων ἢ μὲ τὴν ἐνεργὸ συμπαραστάση καὶ ἀρωγὴ γειτόνων, καθὼς καὶ ὑπερποντίων δυνάμεων, Βενετῶν, Ἰσπανῶν κ.ἄ. Ἡ πολεμικὴ δράση τῶν Βορειοηπειρωτῶν εἶναι ἔντονη τόσο στὴν ἀπόμερη γενέτειρα ὅσο καὶ στὰ ἀπόμακρα μέλη τῆς διασπορᾶς τους. Ἦδη τὸ 1463 στὸ νότιο ἀκρότατο σημεῖο τῆς χερσονήσου, στὴν Μάνη, κατὰ τὸν πρῶτο τουρκοβενετικὸ πόλεμο (1463-1479) ἐπαναστατοῦν οἱ Πέτρος Ράλλης καὶ Μιχαὴλ Μπούας. Τὸ δὲ 1479 συμμετέχει καὶ ὁ ἀρματολὸς Κροκόδειλος Κλαδάς. Ὁ τελευταῖος μετὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος, τὴν ὁποία ἀποδίδει σὲ βενετικὴ προδοσία, ἂν καὶ τιμᾶται ἀπὸ τὴν Βενετία, μὲ τὴν ἀναγόρευσίν του ὡς ἀρχηγοῦ τῶν «στρατιωτῶν», μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ παρασήμου τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τοῦ χρυσοκέντητου μανδύα καὶ τὴν παραχώρηση κτημάτων γιὰ τιμάρια, συνεχίζει τὴν ἐπανάσταση. Ἀνασυγκροτεῖ τὸ σῶμα του καὶ σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα καταλαμβάνει ὄλα τὰ φρούρια καὶ τοὺς πύργους τῆς Μάνης ἀπομακρύνοντας τὶς τουρκικὲς φρουρὲς. Οἱ ἐπιτυχίαι του ἔχουν τὸν ἀντίκτυπο καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἐκδηλώνονται ἐξεγέρσεις. Ὡστόσο ἡ ἀποχὴ τῆς Βενετίας καὶ ἡ ἀνιση ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Τούρκους ἐπιβάλλουν τὴν ἀναγκαστικὴ καταφυγὴ του στὴν Νεάπολη, χωρὶς νὰ μειώσουν τὴν ἀγωνιστικότητά του. «Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1481 - γράφει ὁ Στέφ. Ἰ. Παπαδόπουλος - ὁ Κλαδάς μὲ τὸν Καστριώτη (γιὸ τοῦ Γεωργίου, Ἰωάννη) καὶ μὲ ἀρκετοὺς ἀνδρὲς μεταφέρονται ἀπὸ 4 γαλέρες τῆς Νεάπολης καὶ ἀποβιβάζονται στὰ ἠπειρωτικὰ παράλια. Προχωροῦν κατόπιν πρὸς τὴ Χιμάρρα, ὅπου ξεσηκώνονται ὄλοι οἱ Χριστιανοὶ τῆς περιοχῆς, παίρνουν τὰ ὄπλα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν πλοίων κυριεύουν τὸ φρούριον τῆς Χιμάρρας...»¹¹⁵.

Οἱ ἐπαναστάσεις τῶν Βορειοηπειρωτῶν διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ὁποιοσδήποτε ἐπιπτώσεις. Ἐλλῶς τε ἀποβαίνουν καὶ ἀναπόφευκτες. «Τὸ 1565 οἱ Χιμαριῶτες, μὴ ἔχοντας νὰ πληρώσουν τὸ χαράτσι καὶ μὴ θέλοντας νὰ παραδώσουν τὰ παιδιά τους στὸ παιδομάζωμα, σήκωσαν ἀνταρσία κατὰ τῆς Πύλης. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἔφθασε ἐκεῖ μὲ στόλο ὁ Πιαλή πασᾶς καὶ ἀποβίβασε 8.000 ἄνδρες, γιὰ νὰ τοὺς ὑποτάξῃ. Οἱ Χιμαριῶτες ὁμῶς τραβήχθηκαν στὰ βουνὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ τὸν κλεφτοπόλεμο καὶ τίς ἐνέδρες, προξένησαν πολλές ἀπώλειες στοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ἀποχωρήσουν»¹¹⁶.

Ἡ Βενετία ἐνωρὶς ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ πικρία καὶ ἡ δυσαρέσκεια τῶν Βορειοηπειρωτῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καθιστοῦσε ἀνέφικτη τὴν ἐπανάκτηση, ἔστω καὶ μερική, τῆς παλαιότερης ἡγεμονιστικῆς καὶ ἐμπορικῆς παρουσίας της στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Γι' αὐτὸ ἔσπευσε στὴν ἐξασφάλιση τῆς συμπτράξεως Ἑλλήνων ὀνομαστῶν, ὅπως τῶν Πέτρου Λάντζα, Χριστοφύρου Κοντοκάλη, Μέξα Γκέρμπεση, Θωμᾶ Πλέσα, Προγόνη Σνάτη, Μανόλη Μόρμορη, κατὰ κανόνα ἀπώτερης βορειοηπειρωτικῆς καταγωγῆς, ἡ ὁποία ἦταν καὶ προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐδραίωση μιᾶς νέας ἐπαναστατικῆς κινήσεως στὴν Βόρειο Ἡπειρο, μὲ πρῶτιστο μέλημα τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ μεγαλύτερου στρατιωτικοῦ ἐρείσματος τῶν Τούρκων στὴν περιοχή, τὸ φρούριο τοῦ Σοποτοῦ. «Καὶ ἡ πτώση - γράφει ὁ Ἰ. Χασιώτης - τοῦ Σοποτοῦ, πού πραγματοποιήθηκε στίς 10 Ἰουνίου τοῦ 1570, ἀποτελέσσει ὄχι μόνον τὸν πρῶτο καρπὸ τῆς συνεργασίας τῶν Ἑλλήνων - τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Χιμάρας καὶ τῶν «στρατιωτῶν» τῆς Κέρκυρας - μὲ τοὺς Βενετούς, ἀλλὰ καὶ μίαν ἀπὸ τίς πρῶτες σοβαρὲς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τῶν χριστιανῶν στὸν κυπριακὸ πόλεμο»¹¹⁷.

Τὸ ἐπίτευγμα τοῦτο τῆς διμεροῦς ἐνώσεως χριστιανικῶν δυνάμεων προὐδεάζει ἄριστα γιὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο καὶ πλατύτερης ἀπτηχίσεως κατόρθωμα, τῆς συντριβῆς τοῦ στόλου τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού μένει στὴν ἱστορία ὡς νίκη στὴν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, τὸ 1571. Γίνεται ἀληθινὸ ὄροσημο ἀγώνων, διότι ἀπομυθοποιεῖ τὸ ἀήττητο τῶν Τούρκων καὶ ἐντείνει τὴν ἀγωνιστικὴν διάθεση τῶν Ἑλλήνων τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν καὶ τῆς διασποράς. Μεταξὺ τῶν πρωτοπόρων ἀγωνιστῶν διακρίνονται δυνατὲς μορφές τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως συνοπτικὰ ἀναφέρει ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἄμαντος: «Ἄλλ' ἢ ἦττα τῶν Τούρκων ἔδωκεν, ὅπως εἶπομεν, πολὺ θάρρος εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ δι' αὐτὸ βλέπομεν κατὰ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος μεγάλην κίνησιν ἐναντίον τῶν κατακτητῶν, τὴν ὁποίαν ἐσχεδίαζε νὰ ὀργανώσῃ εἰς σταυροφορίαν ὁ ἐκ Παλαιολόγων προερχόμενος δούξ τοῦ Nevers Κάρολος. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐκινήθη εἰς Κύπρον ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, ὁ Ἀχριδῶν Ἀθανάσιος, ὁ Τυρνόβου Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος, ὁ Μονεμβασίας Μακάριος, ὁ Λαρίσσης Διονύσιος, ὁ

Ναυπάκτου Γαβριήλ και άλλοι. Είναι χαρακτηριστική ή εθνική κίνησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχηγῶν»¹¹⁸. Νεώτερες δὲ ἐρευνες στὰ ἰσπανικὰ ἀρχεῖα ἐπαυξάνουν τὸ ἱστορικὸ ὕλικό, πού ἀφορᾷ στὶς ἐξεγέρσεις τῶν Βορειοηπειρωτῶν μετὰ τὴν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος Ἰωακείμ στὴν Βόρειο Ήπειρο¹¹⁹ κατὰ τὰ ἔτη 1572-1576.

Οἱ Βορειοηπειρωτῆς εἶναι πάντοτε παρόντες στὰ προεπαναστατικὰ κινήματα καὶ πολὺ περισσότερο στὴν πανεθνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821, στὴν ὁποία ἡ συμβολή τους ἀξιολογεῖται ὡς ἀδιαμφισβήτητα ὑπέροχη¹²⁰, τόσο μὲ τὰ ὄπλα ὅσο καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια καὶ τὶς τεχνικὲς γνώσεις σὲ ὀχυρωματικὰ καὶ πολιορκητικὰ ἔργα, τομεῖς πράγματι ζωτικῆς σημασίας, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦλάχιστον γιὰ τοὺς Κώστα Χορμόβα καὶ Κώστα Λαγουμιτζί¹²¹. Γιὰ τὸν δεύτερο ὁ Μακρυγιάννης μᾶς πληροφορεῖ γράφοντας σχετικὰ μὲ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως: «Ἦταν μαζί μ' ἐμένα οἱ Ἀθηναῖοι καὶ μὲ τὸν Κώστα Λαγουμιτζί, καὶ χωρὶς ν' ἀγωνιζόμαστε ἐμεῖς, τὸ κάστρο θὰ κιντύνευε καὶ θὰ παραδόνεταν πρὸ καιροῦ». Εἰδικὰ δὲ τὸν Βορειοηπειρωτὴ συναγωνιστὴ του ὁ Μακρυγιάννης σκιαγραφεῖ ὡς ἐξῆς: «Ὅταν κολλήσαμεν εἰς τὸ κάστρο, βαστούσαμεν καὶ τὸν μαχαλὰ τῆς Πλάκας ὡς τὴν Ἀρβανίτικη πόρτα. Ἀπὸ κάτω τὸ κάστρο εἰς τὰ σπίτια ἦταν μία ἐκκλησία καὶ τῆς ἔδесе λαγούμι ὁ ἀθάνατος περίφημος Κώστας Λαγουμιτζίς, γενναῖος καὶ τίμιος πατριώτης - καὶ μὲ τὴν τέχνη του καὶ μὲ τὸ ντουφέκι του ὡς λιοντάρι πολέμαγε διὰ τὴν πατρίδα. Ἦμαστε μαζί κι' ἀγωνιζόμαστε ὡς ἀδελφοὶ νύχτα καὶ ἡμέρα. Καὶ δουλεύαμεν μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἀγαθοὺς Ἀθηναίους καὶ φκιάναμεν τὰ λαγούμια· καὶ ἤμαστε ὅλοι πάντα ἀγαπημένοι κι' ἐνωμένοι. Εἰς τὸ Μισολόγγι καὶ παντοῦ αὐτὸς ὁ γενναῖος ἀντρας θάματα ἔχει κάμει. Πατρίδα, τοῦ χρωστᾷς πολὺ αὐτηνοῦ τοῦ ἀγωνιστῆ. Θησαυροὺς τοῦ δίνει ὁ Κιτάγιας νὰ γυρίση· διὰ σένα, πατρίδα, ὅλα τὰ καταφρονεῖ». Ἐξ ἄλλου ὁ Σουρμελῆς διασώζει τὰ ἐξῆς λόγια τοῦ Κιουταχῆ γιὰ τὸν Κώστα Λαγουμιτζί: «Ἄν εἶχα ἐδικόν μου τὸν ὑπονομοποιὸν τοῦ Φρουρίου, ἤθελα τὸν ἀνταμείψω μὲ τόσον χρυσόν, ὅσον βάρους ζυγίζει τὸ σῶμα του»¹²².

Μετὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν ἰδρυση ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους ἡ Βόρειος Ήπειρος μαζί μὲ πολλὰ καὶ μεγάλα τμήματα τῆς χερσονήσου καὶ τοῦ ἀρχιπελάγους ἔμεινε ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας παρὰ τὶς ἐπίμονες προσπάθειες τοῦ πρώτου Κυβερνήτη Ἰ. Καποδίστρια. Οὔτε στιγμὴ, ἀλήθεια, εἶχε λησμονήσει τὴν γενέτειρα τῆς μητέρας του.

Οἱ Βορειοηπειρωτῆς διατηρώντας ἀμείωτο τὸ θάρρος συνεχίζουν τὸν ἔνοπλο ἀγῶνα σὲ ὅλες τὶς μετέπειτα ἐπαναστάσεις τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων τελικὰ πολλοὶ ἀποκτοῦν τὴν ἐλευθερία μετὰ τοὺς νικηφόρους βαλκανικοὺς πολέμους 1912-1913. Ἀλλὰ ἡ Βόρειος Ήπειρος ἐλευθερωμένη παραδίδεται ἀδόκητα καὶ ἄδικα σὲ νέο δυνάστη κηδεμονευόμενο ἀπὸ ξένες δυνάμεις. Γι' αὐτὸ οἱ Βορειοηπειρωτῆς μὲ τὴν ἐνεργὸ συναντίληψη γενναίων

ἀδελφῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατοῦν καὶ δημιουργοῦν τὴν Αὐτόνομη Ἡπειρο¹²³. Πάραυτα δὲ πάλιν οἱ διπλωματικές μηχανορραφίες τῶν κηδεμόνων τῆς Ἀλβανίας καὶ οἱ ἀδυναμίες τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους βαυκαλίζουν τοὺς Βορειοηπειρωῶτες ἀφήνοντας σὲ ἐκκρεμότητα τὸν καθορισμὸ τῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνόρων¹²⁴. Οὐσιαστικά καὶ μακροπρόθεσμα μηχανῶνται τὴν μετατροπὴ τῆς κοιτίδας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς Βορείου Ἡπείρου, σὲ μειονότητα ἐντὸς κράτους, τοῦ ὁποίου τὰ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ὄρια χαράσσονται γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ξένων μελλοντικῶν συμφερόντων, ἐνῶ ὁ καθ' αὐτὸ ἐθνικός του χῶρος καὶ πληθυσμός, πού στεροῦνται στρατηγικῆς σημασίας, ἐγκαταλείπονται ἐκτὸς τῆς ἀλβανικῆς ἐπικράτειας.

Ἐν τούτοις ὁ ἐνεχυροῦχος, τὸ ἀρτιπαγὲς ἀλβανικὸ κράτος, ὑπερακοντίζει τοὺς στόχους τῶν προστατῶν του καὶ γίνεται ἀδυσώπητο στὴν μεταχείριση τῶν Βορειοηπειρωτῶν καὶ ἀδίστακτο στὴν ἀφελληνιστικὴ του ἐκστρατεία. Οἱ δοκιμασίες κατὰ τὸν μεσοπόλεμο εἶναι ἐπώδυνες, ἀλλὰ οἱ Βορειοηπειρωῶτες κατορθώνουν νὰ ἐπιζήσουν καὶ μάλιστα νὰ συνεργήσουν στὴν συντριβὴ τοῦ φασιστικοῦ ἐπεκτατισμοῦ τοῦ Μουσσολίνι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ Ἔπους¹²⁵, ἃν καὶ ταυτόχρονα ἀντιμετώπιζαν τοὺς Ἀλβανούς, πού πολεμοῦσαν στὸ πλευρὸ τῶν φασιστῶν¹²⁶. Ἐπὶ πλέον πρωταγωνιστοῦν κατὰ τὴν Κατοχή: «Ἡ δύναμις τῆς ἀντιστάσεως - διαβεβαιώνει ὁ δημοσιογράφος Russel Hill - περιορίσθη μόνον εἰς τὴν Νοτ. Ἀλβανίαν (Βόρ. Ἡπειρο). Πρὸς Βορρᾶν τοῦ ποταμοῦ Σκούμπη οὐδεμία ἀντίστασις ἐξεδηλώθη κατὰ τῶν Γερμανῶν»¹²⁷.

Ἀλλὰ καὶ οἱ νέοι αἱματηρότατοι ἀγῶνες ἀντὶ τῆς ποθητῆς καὶ ὀφειλόμενης ἐλευθερίας μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον «ἐπιβραβεύονται» μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἑνὸς στυγνοῦ καθεστῶτος, ὀλοκληρωτισμοῦ καὶ ἀθεΐας¹²⁸, πού ἀποσκοπεῖ στὸν πλήρη ἀφανισμό τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πραγματικὰ ἐπιφέρει αἰσθητὴ συρρίκνωση τῆς γνώσεως καὶ χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἐξάλειψη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, παραχάραξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπαγόρευση τῆς θρησκευτικότητος, μείωση τῆς ἑλληνικότητος τοῦ χώρου. Ὡστόσο οἱ Βορειοηπειρωῶτες καὶ μὲ ἀγνοία τῆς γλώσσας τῶν πατέρων καὶ μὲ στέρξη τῆς λατρείας τοῦ Χριστοῦ οὔτε τὴν πίστη οὔτε τὴν ἐθνικότητα ἔχουν ἐγκαταλείψει, ὅπως περίτρανα ἀποκαλύπτουν οἱ μαρτυρικοὶ φυγάδες. Στὸ διάβα τῶν αἰώνων ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση ἀποτυπώνεται στὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, στὶς παραδόσεις, στὰ τραγούδια. Ὁ Ἀλέξ. Μαρμόπουλος τονίζει ὅτι «ὁ προσανατολισμὸς τῶν ἀλβανοφώνων Χριστιανῶν πρὸς τὸ ἰδανικὸν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος γίνεται κατάδηλος εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Πάντα τὰ περιστατικὰ τοῦ ταραχώδους ἐθνικοῦ βίου ἀπὸ τοῦ 1716 εἰς τὸ ὁποῖον ἀνάγεται ἓνα ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Κερκύρας, μέχρι τοῦ 1940, τοῦ ἔτους τοῦ τελευταίου θριάμβου, συγκινοῦν τὰ μύχια τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία συμπάσχει μὲ τὸ Ἔθνος εἰς τὰς ἀτυχίας του, χαίρει διὰ τὰς περιλάμπρους

νίκας τῶν ὀπλων του καὶ ἐξαίρει τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν ἡρώων ὀνομαστί»¹²⁹.

Τὴν ἔμπρακτη μέχρι αὐτοθυσίας καὶ ἐντελῶς αὐτοπροαίρετη ἔκφραση τῆς πλήρους συνειδήσεως τῆς ἑλληνικότητος τῶν ἀλβανοφώνων, τῶν Ἀρβανιτῶν, ὅπουδήποτε καὶ ἂν ζοῦν, ἐπισημαίνει ὁ Κ. Χρ. Χρήστου, Ἀρβανίτης, μὲ παρρησία: «Εἶναι συγκινητικό, ὅτι στὸν πόλεμο τοῦ 1912-13 καὶ μετὰ, δεκάδες χωριανοὶ μας ξενιτεμένοι στὴν Ἀμερική, μόλις ἔμαθαν ὅτι ἡ πατρίδα τους ἀγωνιζόταν, τὰ παράτησαν ὅλα, διάσχισαν στεριεὲς καὶ θάλασσες καὶ ἦρθαν ἐδῶ καὶ πολέμησαν νὰ ὑπερασπιστοῦν τὰ ἅγια χῶματα καὶ νὰ μεγαλώσουν τὴν πατρίδα τους... Στὴν ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἔλαβαν μέρος ἑκατοντάδες ἀπὸ τὰ χωριά μας καὶ πολλοὶ χάθηκαν. Στὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας τοῦ 1940-41 ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἀρβανιτῶν ἦταν ὀλόψυχη καὶ θαρραλέα. Τὰ μνημεῖα τῶν ἡρώων στὶς πλατεῖες τῶν χωριῶν, ὅπου ἔχουν στηθεῖ, εἶναι γεμᾶτα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων στοὺς ἀγῶνες τοῦ γένους μας...». Ἐν τέλει καταλήγει στὴν ἀλήθεια, «ὅτι ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Β. Ἠπειροῦ ἢ Ἑλλάδα τροφοδοτεῖται μὲ αἷμα ἑλληνικώτατο αἰῶνες τώρα»¹³⁰.

Ἐξ ἴσου μὲ τὸ σπαθὶ οἱ Βορειοηπειρῶτες διακρίνονται καὶ στὸν προφορικὸ καὶ γραπτὸ λόγο γιὰ τὴν ἀποσόβηση ἢ τουλάχιστον τὴν ἀναχαίτιση τοῦ ἀφελληνισμοῦ, συνάμα δὲ καὶ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Σὲ ἐποχὴ πού «ὅλα τᾶσκιαζε ἡ φοβέρα καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά», ὅταν ὁ Τοῦρκος κατακτητὴς μὲ τὰ φανατισμένα ὄργανά του, τοὺς νεοφώτιστους μουσουλμάνους Γκέγκηδες, τοὺς Τουρκαλβανούς, μεταχειρίζεται ἀπάνθρωπα καὶ ἐξουθενωτικὰ τοὺς Βορειοηπειρῶτες, προβάλλει ὁ λόγος, ὁ ἀρματωμένος, οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Βορειοηπειρώτη-Μοσχοπολίτη Νεκταρίου Τέρπου. Πρόκειται γιὰ τὸν ἡγούμενο τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀρδενίτσας, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Γ. Βαλέτα εἶναι «ὁ δημοχαρέστατος καὶ ἀγωνιστικώτατος ἔθνοφωτιστὴς καὶ ἔθναπόστολος, ὁ ἀσυμβίβαστος καὶ ἀδίσταχτος στηλιτευτὴς τῆς τυραννίας, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ πρόδρομος καὶ πνευματικὸς πατέρας τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, πού ἦρθε ἀκριβῶς στὴν ἴδια ἀκριτικὴ περιοχὴ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο τοῦ Τέρπου καὶ νὰ τὸ στεφανώσῃ μὲ τὸ μαρτύριό του»¹³¹.

Μὲ ἀφετηρία τὸ μοναστήρι τῆς Ἀρδενίτσας, πού στὰ χρόνια τῆς ἡγουμενείας του εἶχε γνωρίσει ἡμέρες ἀκμῆς καὶ ἀναδείχθηκε πνευματικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς, τῆς «ζώνης τῶν πρόσω», μὲ εὐρύτατο κοινωνικὸ, ἐκπαιδευτικὸ, φιλανθρωπικὸ καὶ ἔθνικὸ ἔργο, ὁ Τέρπος ἔκανε μεγάλες καὶ τολμηρότατες ἱεραποστολικὲς καὶ ἔθνοφωτιστικὲς περιοδεῖες. Διέσχισε πρὸς ὄλες τὶς κατευθύνσεις τὴν Β. Ἠπειρο καὶ κατέβαινε ἕως τὴν Ἄρτα καὶ τὰ Τρίκαλα.

Τὸ 1732 ὁ Τέρπος τυπώνει στὴν Βενετία τὶς διδαχὲς, τὰ «μιλήματα», κατὰ τὴν προτίμησή του, βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Ἡ Πίστις», τὸ προσφιλέστερο πρᾶγματι ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας, οἱ ὁποῖοι μ' αὐτὸ διασώζουν τὸν ἔθνισμὸ καὶ τὴν πίστη τους. Θεωρεῖται ὡς μοναδικὸ φαινόμενο κυκλοφορίας καὶ πολυεκδοσίας σ' ὅλη τὴν νεοελληνικὴ βιβλιογραφία. Ἐνα περί-

που αἰώνα γεμίζει τὸν Ἑλληνισμό μὲ τὴν τόλμη καὶ τὴν ἀγωνιστικὴ ἀδιαλλαξία του κατὰ τῆς τυραννίας καὶ στηρίζει τὸ κίνημα τῶν Νεομαρτύρων, ποὺ ἀνακόπτει τὸν ἐθνικὸ ἀφανισμό μὲ τὴν περιστολὴ τῶν ἐξισλαμίσεων¹³². Ἐνθαρρύνει, ποδηγετεῖ καὶ ἀνοίγει διεξόδους. Προτείνει ποικίλες μορφές ἀντιστάσεως: «Πέρα θάλασσεσ, βουνά, σύνορα, πήγαινε σὲ ξένα βασίλεια, ἀλλὰ Τοῦρκος μὴ γένεσαι». «Μὴ φοβᾶσθε ἀπὸ ἐκείνους, ὅπου σᾶσ βλάπτουν τὸ κορμί, διότι τὴν ψυχὴν σας δὲν δύνονται νὰ τὴν ζημιώσουν...». Ὑποδεικνύει καὶ τὴν τελικὴ ἔκβαση. Παίρνοντας τὸ «σκουτάρι, ἦγουν τὴν στερεάν σας πίστιν, μὲ τὴν ὁποῖαν θέλετε δυνηθῆ νὰ σβέσετε ὅλεσ τὲσ σαῖτεσ τοῦ πονηροῦ διαβόλου... δράμετε νὰ ἰδεῖτε τὴν παρηγορίαν σας καὶ μὲ θάρροσ νὰ γρικᾶτε τὴν ἐλευθερίαν σας»¹³³.

Μὲ τὴν τελευταία λέξη, ἐλευθερία, ἄπαξ λεγομένη, ὁ Τέρποσ ἀποβαίνει μακρινὸσ πρόδρομοσ τοῦ Ρήγα στὴν διακήρυξή του «καλλίτερα μιᾶσ ὥρασ ἐλεύθερη ζωή», πρὸ πάντων δὲ ἄξιουσ συνεχιστῆσ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ποὺ τόσο πρῶϊμα ἔδινε παραστατικὰ τὴν συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Ἐσεῖσ - φωνάζει στοὺσ ὑπόδουλοσ ὁμοεθνεῖσ του - εἴσθε τὸ γένοσ ἐκεῖνο τὸ περιφρονημένο τῶν Ρωμαίων, τὸ ὁποῖον ἐκυρίευσεν ὅλην τὴν οἰκουμένην μὲ τὴν δύναμιν τῶν ἀρμάτων. Ἡ πρώτη μοναρχία τῶν Περσῶν μετετέθη εἰσ Αἰγυπτίουσ, ἀπὸ τοὺσ Αἰγυπτίουσ εἰσ Μακεδόνας, οἱ ὁποῖοι ἦσαν Ἑλληνεσ, τὸ γνήσιον γένοσ σας. Ἀπὸ ἐκείνοσ δὲ εἰσ τοὺσ Ρωμαίουσ, ἀπὸ τοὺσ ὁποῖουσ ἔσεῖσ καὶ κρατᾶτε καὶ λέγεσθε. Ἐσεῖσ εἴσθε ἐκεῖνοι, τῶν ὁποῖων οἱ πατέρεσ ἐφώτισαν τὴν οἰκουμένην, τὴν ὀρθοδοξίαν τῆσ Χριστοῦ πίστεωσ. Τὰ λείψανα εἴσθε ἔσεῖσ τῆσ βασιλείασ τῶν Ρωμαίων, ἔσεῖσ τὰ λείψανα τῆσ ὀρθοδοξίας»¹³⁴.

Ὁ Νεκτᾶριοσ Τέρποσ δὲν λησμονεῖ οὔτε μιὰ στιγμή ὅτι ὁμογενεῖσ καὶ ὁμόθησκοί του ἐξισλαμίσθηκαν, «ἐτούρκεψαν». Πονεῖ βαθιὰ καὶ σπεύδει ἀφοβα κοντὰ τοὺσ: «Στὸ Τραγότι, κοντὰ στὸ Ἐλβασάν, τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1724, μέσα στὰ χιόνια πῆγε στὴν ἐκκλησία νὰ κηρύξει καὶ βρῆκε μόνο γυναῖκεσ. Οἱ ἄντρεσ ὅλοι εἶχαν τουρκέψει. Μίλησε σκληρά, κατηγόρησε καὶ τοὺσ Τούρκουσ γιὰ τὴ θηριωδία τοὺσ καὶ τοὺσ ἀλλαξόπιστοσ, ποὺ «διὰ ὀλίγην δόσιν χαρατζίου» ἀπαρνήθησαν τὴν πίστη τοὺσ. Ὑστερ' ἀπ' τὴν ὀμιλία, προδομένοσ ἀπὸ κάποιουσ προσκυνημένοσ, πιάστηκε, δάρθηκε ἀνελέητα, βασανίστηκε σκληρά. Φρίκη προκαλεῖ ἡ περιγραφή τοῦ ξυλοδαρμοῦ του»¹³⁵. Ὅμοωσ δὲν μνησικακεῖ. Γεμάτοσ συγκατάβαση καὶ φιλευσπλαχνία ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἀνάνηψή τοὺσ. Ἀπευθυνόμενοσ στὸν ἐξισλαμισμένοσ προσφέρει τὴν διαβεβαίωση: «Καὶ ἂν ἐγελάσθησ καὶ ἔγινεσ Τοῦρκοσ, γύρισε, ὁ ἀφέντησ μασ Χριστόσ σὲ θέλει καὶ σὲ συγχωρᾶ...»¹³⁶.

Ἡ προστασία ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμό, ποὺ συνεπάγεται ἀπώλεια καὶ τῆσ πίστεωσ καὶ τῆσ ἐθνικῆσ συνειδήσεωσ, λαμβάνει κατεπείγουσα καὶ πρωταρχικὴ προτεραιότητα στοὺσ ἀγῶνεσ καὶ ἀγωνίεσ τοῦ Τέρπου. Ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ σὲ σπάνια περίπτωσ ἀλλαξογλωσσιὰ, καθὼσ καὶ ἡ συνηθέστερη γλωσσικὴ ἐπι-

μειξία, όταν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀρνησιθρησκία, ἀφήνει ἀνεπηρέαστο τὸ ἐθνικὸ φρόνημα. Αὐτὸ βεβαιώνει ὁ βορειοηπειρωτικῆς καταγωγῆς Κωνσταντῖνος Πηχεῶν: «Εἶναι οἱ ξενόγλωσσοι ἐκεῖνοι, διὰ τοὺς ὁποίους δὲν ἤμποροῦμεν νὰ κρύψωμεν τὸν θαυμασμόν διὰ τὴν ἀνεπηρέαστον καὶ ἀμετάτρεπτον ἑλληνικὴν συνείδησιν, ποὺ ἐπέδειξαν, διὰ τὸ σταθερὸν καὶ ἡρωϊκὸν φρόνημα, τὸ ὁποῖον ἀντέταξαν, διὰ τὸ ἀκατάβλητον θάρρος, μὲ τὸ ὁποῖον ὑπὲρ τῆς ἑλληνικότητος αὐτῶν ἠγωνίσθησαν καὶ ἐθυσιάσθησαν»¹³⁷. Ἐξ ἄλλου παράδειγμα ὀλοζώντανο καὶ πειστικὸ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Νεκτάριος Τέρπος, ποὺ κατάγεται ἀπὸ ἐκλατινισμένους καὶ ἐξαλβανισμένους προγόνους, ποὺ ἀποκαλοῦνται Ἀρβανιτόβλαχοι, ἀλλὰ πάντοτε ἀκραιφνεῖς Ἕλληνες.

Τὴν ἀνάσχεση τῆς γλωσσικῆς ἀφελληνίσεως παράλληλα μὲ τὴν διαφύλαξη τῆς πίστεως, τῆς ὀρθοδοξίας, θέτει ὡς διττὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς, τὴν ὁποία καὶ θυσιάζει, ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, μισὸ αἰῶνα μετὰ τὸν Τέρπο. Ὁ νεομάρτυς Κοσμάς, ποὺ ἀνήκει ἐπίσης στὸν πολυβασανισμένο¹³⁸ βορειοηπειρωτικὸ Ἑλληνισμό, πασχίζει γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους ἐξηγώντας μὲ σαφήνεια καὶ ἀπλότητα τοὺς λόγους: «Τὸ σχολεῖον φωτίζει τοὺς ἀνθρώπους, ἀνοίγει τὰ μάτια τῶν χριστιανῶν. Καὶ σεῖς γονεῖς νὰ στέλλετε τὰ παιδιὰ σας εἰς τὰ σχολεῖα καὶ νὰ τὰ παιδεύετε μὲ χριστιανικὰ ἥθη. Ἀμαρτάνετε πολὺ νὰ τὰ ἀφήνετε ἀγράμματα καὶ τυφλά... Νὰ μαζωχτῆτε ὄλοι. Νὰ κάνετε ἓνα σχολεῖον κοινό, νὰ βάλετε ἐπιτρόπους νὰ τὸ κυβερνοῦν... Δὲν βλέπετε ὅτι ἀγρίεψε τὸ γένος ἀπὸ τὴν ἀμάθειαν καὶ ἐγίναμεν ὡς θηρία;»¹³⁹.

Μὲ τὴν ἴδρυση σχολείων συντηρεῖται καὶ διαδίδεται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ταυτόχρονα στερεώνεται ἡ χριστιανικὴ πίστη. Τὴν κοινότητα τῆς γλώσσας, ποὺ διευκολύνει πέρα τῶν ἄλλων καὶ τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα, προωθοῦν μετέπειτα καὶ μάλιστα συγγραφικὰ καὶ διδακτικὰ οἱ βορειοηπειρωτῶτες Θεόδωρος Καβαλλιῶτης καὶ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης. Μὲ τὸ τρίγλωσσο λεξικὸ του ὁ πρῶτος καὶ τὴν τετράγλωσση μέθοδο ὁ δεύτερος «ἐφοδιάζουν τοὺς νέους μὲ ἓνα ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Μὲ τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ ἔργου τους στοχεύουν στὴ μετάδοση ἑνὸς κυρίαρχου τρόπου σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης παράδοσης»¹⁴⁰.

Ἡ γενέτειρα τῶν διαφωτιστῶν αὐτῶν καὶ ὑπερμάχων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἡ Μοσχόπολη¹⁴¹ μὲ τὶς εἴκοσι ἐκκλησιές¹⁴², τὰ λαμπρὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ὅπως ἡ ὀνομαστὴ Νέα Ἀκαδήμειά της¹⁴³, τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο¹⁴⁴ στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο, τὶς πλούσιες βιβλιοθηκῆς¹⁴⁵, δὲν εἶναι μόνον θρησκευτικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο τῆς Β. Ἡπείρου, ἀλλὰ ἐξελίσσεται σὲ σπουδαῖο καλλιτεχνικὸ¹⁴⁶, οἰκονομικὸ, ἐμπορικὸ, βιοτεχνικὸ¹⁴⁷, ὅπου ἀφθοροῦν τὰ δημιουργήματα τῆς ξυλογλυπτικῆς τέχνης, τῆς ἀγιογραφίας, τῆς χρυσοχοικῆς, τῆς ὑφαντουργικῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κ.ἄ.

Ἀνάλογα κέντρα πολυσχιδοῦς ἀκτινοβολίας ἀκμάζουν πολλὰ στὴν Βόρειο Ἡπειρο, Κορυτσά, Ἀργυρόκαστρο, Ἅγιοι Σαράντα, Πρεμετή, Τεπελένι,

Αὐλώνα, Βεράτι, Ἐλβασάν, Δυρράχιο κ.ἄ. Ἀπὸ πόλεις καὶ χωριά, καθὼς καὶ ἀπὸ παροικίες τοῦ ἔξωτερικοῦ καταφθάνουν στὴν ἐλεύθερη μικρὴ Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 φωτισμένοι καὶ γενναιόδωροι Βορειοηπειρωτῆς, γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν ὀργάνωση καὶ στὸν ἐκσυγχρονισμό τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους¹⁴⁸ σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς, διοίκηση, παιδεία, ἐπιστήμη, εἴτε μὲ τις πνευματικὲς δυνάμεις τους εἴτε μὲ τεράστια ἐμβάσματα, στὰ ὁποῖα ὀφείλουν τὴν παρουσία τους ἢ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὸ Ζάππειο, τὰ Ἀρσάκεια, τὸ Ἀστεροσκοπεῖο καὶ τόσα ἄλλα¹⁴⁹. Βέβαια δὲν παραμελοῦν νὰ φανοῦν ἐξ ἴσου πατριῶτες καὶ πρὸς τις μικρὲς γενέτειρές τους ἢ συνηθέστατα τῶν γονέων τους στὴν Β. Ἡπειρο¹⁵⁰, ὅπου ἰδρύουν σχολεῖα, βιβλιοθῆκες, εὐαγῆ ἰδρύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπωφελοῦνται καὶ ἀλλόγλωσσοι καὶ ἀλλόθρησκοι καὶ ἀλλοεθνεῖς. Εὐστοχα τονίζει ὁ διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Κλ. Τσούρκας τὰ ἑξῆς: «Διὰ τὴν Ἀλβανίαν τέλος εἶναι περιττὸν νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι μέχρι καὶ μετὰ τὸ 1913, ὅποτε ἡ μαρτυρικὴ Βόρειος Ἡπειρος ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα ἀνώτερα ἢ κατώτερα σχολεῖα πλὴν τῶν ἐλληνικῶν. Εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Κορυτσᾶν καὶ τὸ Ἀργυρόκαστρον ἐξεπαιδεύθησαν ὅλοι οἱ διοικήσαντες τὴν Ἀλβανίαν μέχρι σήμερον ἀρνησιπάτριδες καὶ καιροσκόποι τύπου Φᾶν Νόλη, τοῦ ἐτέρου «Θρακός». Καὶ διὰ τὸ φαιδρὸν τοῦ πράγματος, πρέπει νὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ πρῶτος καὶ μοναδικὸς Τουρκαλβανὸς φιλόσοφος Ναῖμ Φράσερι (1846-1900) ἦτο μαθητὴς τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς τῶν Ἰωαννίνων. Τὴν πληροφορίαν αὐτὴν μᾶς δίδει τὸ Δελτίον τοῦ ἰδρυθέντος τῷ 1957 Πανεπιστημίου τῶν Τιράνων (τεῦχος 2ον, σελ. 3, 1959). Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴν ἄς μνημονευθῆ ὅτι εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν ἐσπούδασαν μέχρις ἐσχάτων ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ Ἀλβανοί, οἱ πρωτοστατήσαντες εἰς τὴν ἰδρυσιν τοῦ ἀλβανικοῦ κράτους»¹⁵¹.

Τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδραση τῶν ἐλληνικῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ πνευματικῶν ἰδρυμάτων τῆς Β. Ἡπείρου στοὺς Ἀλβανούς, συνάμα δὲ τὴν ἐλληνικότητά της, ὁμολογεῖ ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικιστὴς καὶ μεγάλος ἀγωνιστὴς τῆς Ἀλβανίας Basgi-Bey: «Nous reconnaissons le caractère grec de l' Albanie méridionale où l' oeuvre séculaire civilisatrice de ses écoles domine aussi bien au point de vue moral qu' au point de vue nationale»¹⁵².

Ὅμως τὸ ἀλβανικὸ κράτος, στὸ ὁποῖο προσδέθηκε ἡ Β. Ἡπειρος¹⁵³ λόγῳ συγκυρίας ξένων συμφερόντων, ἀχάριστα καὶ παράνομα καὶ κατὰ παράβαση διακρατικῶν καὶ διεθνῶν συμβάσεων καὶ συμφωνιῶν, μάλιστα καὶ ἀποφάσεων τοῦ Διεθνoῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης¹⁵⁴, ἐπιδίδεται στὴν ὠμότερη μεταχείριση τῶν Βορειοηπειρωτῶν, ἰδίως τῶν νέων, τοὺς ὁποίους ἐπὶ αἰῶνα περίπου ἀφελληνίζει ἐπίμονα, συστηματικὰ, ὀλοκληρωτικὰ. Ἐπὶ πλέον ἐξωθεῖ αὐτοὺς ἐναντίον τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων μὲ ἀναγνώσματα μισελληνικὰ ἢ καταδικάζει σὲ πλήρη ἄγνοια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κατὰ τὴν πρόσφατη ἐπίσκεψη τοῦ δημάρχου Ἀθηναίων στὰ Τίρανα ἡ δημοσιογράφος Εὐαγγελία Γλύκου,

έρωτώντας Βορειοηπειρωτόπουλο τι γνωρίζει για την Ελλάδα, έλαβε την απάντηση: «τίποτα»¹⁵⁵! Ένωρίτερα δὲ ὁ Κώστας Π. Βλάχος εἶχε καταγγείλει χειρότερα: «Εὐθύς μετὰ τὸν ἀποχαρακτηρισμὸ τῆς Ἀλβανίας ὡς ἐχθρικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις, στὴν ἐφημερίδα «Ζέρι ι πόπουλιτ», ὄργανο τοῦ Ἀλβανικοῦ Κόμματος Ἐργασίας, γράφτηκε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μειονότητα τῆς Ἀλβανίας ἔχει δικαίωμα «νὰ ἀναπτύξει καὶ νὰ διαφυλάξει τὴ μητρικὴ τῆς γλῶσσα, τὴν ἐθνικὴ τῆς ταυτότητα καὶ τοὺς ψυχικοὺς δεσμοὺς τῆς μετὰ τὸ ἔθνος τῆς». Στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ὁμοίως, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ ἑλληνόπουλα τῆς Ἀλβανίας - μεταφράσεις στὴν ἑλληνικὴ τῶν ἀντίστοιχων ἀλβανικῶν - ὄχι μόνον δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστις, ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ διατήρησις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τῶν ὁμογενῶν μας καὶ τὴ σύνδεσόν τους μετὰ τὸν ἐθνικὸ κορμό, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἀναφορὲς σὰν κι' αὐτὴ ποὺ ἀποσπᾶ ἀπὸ τὸ σχολικὸ βιβλίον «Λογοτεχνικὰ Ἀναγνώσματα γιὰ τὴν ὀγδοὴ τάξις τοῦ ὀχτατάξιου σχολείου», 1985: «Χριστὸς εἶναι φανταστικὸ πρόσωπο τῶν θρησκευτικῶν παραμυθιῶν. Δὲ γεννήθηκε καὶ δὲν ἔζησε ποτέ, κι' ὅ,τι λέγονται γιὰ τὴ γέννησις ἢ τὴ ζωὴ του, εἶναι μόνον παραμύθια...»

Νὰ ἐλπίσουμε ὅτι μετὰ τὴν ἄρση τοῦ ἐμπολέμου καὶ τὴν ἐπικείμενη ἐπίσκεψιν τοῦ Ἑλληνα ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν στὴ γειτονικὴ χώρα, θὰ χορηγηθοῦν καὶ στὰ ἑλληνόπουλα τῆς Ἀλβανίας τὰ ἑλληνικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὶς διεθνεῖς συμβάσεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ δικαιώματα τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων;¹⁵⁶

Μάταιες ἐλπίδες¹⁵⁷. Οὔτε ἀνέγερσις Μνημείου πεσόντων τὸ 1940 στὰ βορειοηπειρωτικὰ βουνὰ ἐπέτρεψαν οἱ Ἀλβανοί, ἐνῶ ὑφίσταται ἐπιβλητικώτατο Ἰταλικὸ Στρατιωτικὸ Κοιμητήριον... στὴν Ἀλβανία¹⁵⁸! Πόσο πικρότερα θὰ ἐπανελάμβανε ὅσα εἶχε ἐκστομίσει ἐξ αἰτίας τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς Ἠπείρου στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα κατὰ τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων ὁ πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας «Ἑλληνισμός», ὑπέρμαχος τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, ἀγωνιστὴς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Νεοκλῆς Καζάζης: «Αἶσχος εἰς λαὸν διασκεδάζοντα, μίαν μόνην ἀπόλαυσιν αἰσθανόμενον, τὸν παρασιτισμὸν εἰς βάρος τοῦ δημοσίου ταμείου...»¹⁵⁹.

Πρὸ διετίας, ὁ δημοσιογράφος Γ. Μασσαβέτας σὲ ἄρθρον τοῦ ἐπιγραφόμενον «Τοὺς ξεχάσαμε» καὶ ἀναφερόμενον στοὺς Βορειοηπειρωτῆς ἐπισημαίνει τὰ ἑξῆς: «Τὸ λάθος - γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τὸ ἔγκλημα - σὲ βάρος τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ ποὺ ζεῖ στὸν 20ὸ αἰῶνα χωρὶς κανένα ἀνθρώπινον δικαίωμα, εἶναι ἡ χρόνια σιωπὴ. Σιωπᾶ μετὰ τὸ παιχνίδι τῶν διεθνῶν σκοπιμοτήτων ἢ ἐπίσημη πολιτεία. Σιωπᾶ μέσα στὴν ἡλίθια ἀντίληψιν πὼς ὅ,τι κόκκινο εἶναι ὠραῖο ἢ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ μας ἡγεσία. Κι' ἐνῶ ἐδῶ λέγονται διάφορα ὠραῖα περὶ ὀρθοδοξίας καὶ μαρξισμοῦ, ἐκεῖ, ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἑλληνας δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα οὔτε νὰ ψάλλει παπᾶς στὸν γάμον τους...»¹⁶⁰.

* Ο πυρήνας του κειμένου υπήρξε το περιεχόμενο της διαλέξεως, που έδωσα την Πέμπτη 26 Οκτωβρίου 1989, ώρα 7 μ.μ., στη μεγάλη αίθουσα του Πολεμικού Μουσείου, με οργανώτρια την Έταιρεία των Φύλων του Πολεμικού Μουσείου. Η εύμενης απήχηση και ομολογουμένη επιτυχία της εκδηλώσεως μου έπεφύλαξαν δύο διαδοχικές εύχαριστήσεις: Ένα ευγενέστατο και θερμότατο εύχαριστήριο έγγραφο του Δ.Σ. της Έταιρείας και ομόφωνη εκλογή μου ως επιτίμου μέλους. Γι' αυτό και δημοσίως εύχαριστώ την Έταιρεία.

ΑΧ. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κων. Ρέντη, Βορειοηπειρωτικών Ζήτημα, 'Η Ήπειρος. Ιστορία-Γεωγραφία-Γλώσσα-Οικονομία κ.λπ. Έκδόσεις «Ήπειρωτικής Έστίας», Ίωάννινα 1952, 96. Πβ. και Κων. Θ. Ευσταθιάδου, Μελέται Διεθνούς Δικαίου, Β', 'Αθήναι 1959, 549: «Το αλβανικών ζήτημα έμμέσως μόνον δύναται νά ενδιαφέρει την Ελλάδα και δη έν τούτω, ότι από της ίδρύσεως τό 1913 'Αλβανικού Κράτους, εις δ αυθαιρέτως περιελήφθη τό βόρειον τμήμα της Ήπειρου, άνεφήτη βορειοηπειρωτικών ζήτημα, ένω ούδέ 'Βόρειος Ήπειρος' ύπάρχει ως χωριστή ένότης διακρινομένη της λοιπής Ήπειρου. Ή Βόρειος Ήπειρος δέν αποτελεί ούτε γεωγραφικήν ούτε οικονομικήν ένότητα.

Ο όρος 'Βόρειος Ήπειρος' κατ' αρχάς είχεν έννοϊαν καθαρώς διπλωματικήν και πολιτικήν. Καθιερωθείς από του 1913 δηλοϊ τό τμήμα εκείνο του Ήπειρωτικού έδάφους τό κείμενον εκείθεν της γραμμής των διά του πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας του 1913 καθορισθέντων έλληνοαλβανικών συνόρων. Ο ένίοτε συναντώμενος άντ' αυτού όρος 'Νότιος 'Αλβανία' στερείται ιστορικής βάσεως, χρησιμοποιηθείς τό πρώτον άντϊ του όρου Ήπειρος από Αυστροουγγρικής πλευράς». Βλ. και Κ. Α. Βακαλάτου, Ο Βόρειος Έλληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894). Απομνημονεύματα Αναστασίου Πιχεάνα, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983, 354, όπου γίνεται χρήση του όρου. Επί πλέον, όπως με πληροφορεί ο συνάδελφος Κώστας Π. Βλάχος, τον όποιο εύχαριστώ και δημοσίως, σέ έγγραφο του Προξενείου της Ελλάδος στα Ίωάννινα, της 19 Μαΐου 1857 προς τον Υπουργό των Έξωτερικών Α.Γ. Ραγκαβή, ύπάρχει ο όρος 'Βόρειος Ήπειρος': «'Αλλ' ή Βόρειος Ήπειρος, ή άνω λεγομένη και ή μεσημβρινή 'Αλβανία...» (Βλ. Αρχείον Υπουργείου Έξωτερικών, 1857, 36.2).

2. Πβ. και Β. Κόντη, Ελλάδα και 'Αλβανία, Ήπειρος 1 (1979) 20-21.

3. Ν.Β. Πατσέλη, Ήπειρωτικά Μελέται, Ίωάννινα 1966, 46, όπου σημειώνονται οί αρχές της εμφάνισεως της Ίταλίας στην Β. Ήπειρο.

4. Fred. Boissopas, L' image de la Grèce. L' Epire, berceau des Grecs. 100 Héliogravures avec introduction de D. Baud-Bovy, Genève 1914. Φ. Μ. Πέτσα, Ήπειρος, κοιτίδα του Έλληνισμού, Ήπειρος 1 (1978) 5 κ.έ.

5. Έκατ. Fragm. 106 (Jacoby).

6. Πινδάρου, Νεμεον, δ' 82-87.

7. Έκατ. Fragm. 107 (έκδ. Jacoby).

8. Πβ. Κ. Αμάντου, Οί βόρειοι γείτονες της Ελλάδος (Βούλγαροι-Αλβανοί-Νοτιοσλάβοι), 'Αθήναι 1923, 157 σημ. 2: «Όταν τό Ώρικόν κατεστράφη τον δεύτερον μ.Χ. αιώνα υπό σεισμού, άνεγκοδομήθη υπό του Ηρώδου του Αττικού, του ίδρυτου του Παναθηναϊκού Σταδίου και του Ωδείου 'Αθηνών».

9. P. Lemerle, Phillippes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine. Recherches d' Histoire et d' Archéologie, Paris 1945, 11-12.

10. Γιά την αρχαιότητα και την έτυμολογία του ονόματος βλ. P. Collart, Les milliaires de la via Egnatia, BCH 100 (1976) 179-182.

11. Στράβ. Ζ', 4, 323. Για τον χώρο της Μακεδονίας βλ. *L. Goupaoroulou - M.B. Hatzoroulos, Les milliaires de la voie Egnatienne entre Heraclée des Lyncestes et Thessalonique, Athènes 1985*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

12. Πβ. Φ. Πέτσα, Μακεδονία και Μακεδόνες - Ήπειρος και Ήπειρώτες, Ήπειρος 1 (1979) 53: «Όπωςδήποτε η αρχαία Έγνατία ξεκινούσε από την Έπίδαμνο (Δυρράχιο) και την Απολλωνία (βορειώς της Αϋλώνος και των εκβολών του Άώου), οι δύο κλάδοι ενώνονταν στον ποταμό Γενοῦσο (Σκούμπη), η ένιαία πλέον Έγνατία περνούσε πάνω από τις λίμνες Άχρίδα και Πρέσπες, από την Ήράκλεια (Μοναστήρι) κι έτσι κατέβαινε στον κάμπο της Λυγκηστίδος (Φλωρίνης). Λοιπόν όχι μόνον αυτό που ονομάζουμε τώρα Βόρειο Ήπειρο, αλλά και οι εκβολές του Άώου (πάνω από την Αϋλώνα) και οι κοιλάδες του Άψου και ως την κοιλάδα του Γενοῦσου, δηλαδή ως την Έγνατία οδό, ήταν τόπος με τα Ήπειρωτικά Έθνη, όπως μᾶς τὸ λέει ὁ Στράβων, ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, γράφει στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ περίπου, δηλαδή με ρωμαϊοκρατία, συνεπῶς και νὰ ἤθελε νὰ... χαρισθῆ στους Έλληνες δὲν θὰ μπορούσε!». Ἐν τούτοις οἱ Ἄλβανοι τὰ σύνορα Ἑλλήνων και Ἰλλυριῶν, κατεβάζουν στον Ἀμβρακικό κόλπο επικαλούμενοι δῆθεν ἀρχαῖες γραπτές πηγές, ἀλλὰ δὲν κατονομάζουν καμμία! Πβ. *S. Pollo - A. Puto, Ἱστορία τῆς Ἀλβανίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά: Μπ. Ἀκτσόγλου. Ἐκδοτικὴ Ὁμάδα, Θεσσαλονίκη, ἀ.χ., 10. Ἄλλὰ με χάρτη ὀλοσέλιδο σ. 24, τὰ σύνορα μετατίθενται νοτιώτερα! Ὡστόσο ὁ μεταφραστής δὲν προβαίνει στὸ παραμικρὸ σχόλιο... Ἐτσι ἡ ἄλβανικὴ προπαγάνδα ἀνενόχλητη εἰσβάλλει στὸν ἑλληνικὸ χώρο.*

13. Πβ. Σωτ. Δάκαρη, Ἡ γένεση τῆς πόλης στὴν Ἀρχαία Ήπειρο, Δελτίο κέντρου ἐρευνῶν Ζαγορίου 2 (1981)20: «Τὴν παρουσία τῶν Μολοσσῶν στὴν Ήπειρο ἐπισημαίνουν τὰ ὁμοια γεωμετρικὰ γραπτὰ ἀγγεῖα, ὅπως τῆς Βίτσας. Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ ἀπαντᾶται κατὰ μῆκος τῆς Πίνδου, τῆς ἀνατολικῆς και δυτικῆς, ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων και Ἄρτας ὡς τὰ Τρίκαλα τῆς Θεσσαλίας και τὴν Κοζάνη-Ἀλιάκμονα. Βόρειο ὄριο ἀποτελεῖ ὁ ποταμὸς Σκούμπης (ὁ ἀρχαῖος Γενοῦσος) στὴ νότια Ἀλβανία, βόρεια τῆς Ἀπολλωνίας και τοῦ Ἀώου, ὡς τὸ Μοναστήρι».

14. Πβ. τὴν παρατήρηση τοῦ Ρουμάνου ἀκαδημαϊκοῦ *Al. Graur, Studii Clasice 3 (1961)20*: «... On en est revenu depuis, mais le fait que des pareils écarts ont pu se produire doit nous inciter à la prudence».

15. Πβ. Ἁπειρωτικὴ Ἔστια 9 (1953) σὲ μετάφραση *N.K. Παπαδοπούλου* και σὲ ἀνάτυπο, 6.

16. *D. Mustilli, Albania, Milano 1940, 39*, σὲ μετάφραση *Δημ. Εὐαγγελίδη*, Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἁπείρου και ἄλλα μελετήματα, Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἁπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1962, 4-5.

17. Τὶς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις βλ. *Εὐαγγελίδη*, ἔ.ἀ., 5.

18. *Balkanica 1 (1938) 32*. Βλ. και *M. Μιχαήλ - Δέδε*, Οἱ Ἑλληνες Ἀρβανίτες. Ἐκδόσεις ΙΒΕ, Ἰωάννινα 1987, 12-13.

19. *Studia Albanica 1 (1969) 134*.

20. Πβ. *Actes du premier Symposium International de Thracologie... Rome 1977 (Milano 1978), 90*.

21. Πβ. *Actes du troisième Symposium International de Thracologie... Roma 1982, 246 και 250*.

22. *I. I. Russu, Etnogeneza Românilor, București 1981, 452*. Βλ. και τὸ εἰδικὸ γιὰ τοὺς Ἰλλυριοὺς σύγγραμμά του, *Ilirii, Istoria-limba și onomastica-romanizarea, București 1969, 151-152*. Θρακικῆς καταγωγῆς φέρει τοὺς Ἀλβανοὺς και ὁ *P. H. Stahl, Ethnologie de l' Europe du Sud-Est, Une Anthologie, Paris-La Haye 1974, 92*.

23. Πβ. *Sources archéologiques de la civilisation européenne, Bucarest 1970, 291*.

24. Ἀκριβεῖς γιὰ τὸν καθένα βιβλιογραφικὲς παραπομπές βλ. *Ἀχ. Γ. Λαζάρου*, Ἰλλυρολογία και Βορειοηπειρωτικὸς Ἑλληνισμὸς, Ἀθήνα 1988, 65 κ.έ.

25. *J. Hatzfeld, Les trafiquants Italiens dans l' Orient Hellénique, Paris 1919, 20 σημ. 2*.

26. *V. Pârvan, Dacia, Civilizațiile străvechi din regiunile Carpatodanubiene, Madrid 1956, 155-156*.

27. Πβ. *BCH 83 (1959) 798-799*. Βλ. και *E. Condurache, I monumenti cristiani nell' Illirico, Ephemeris Dacoromana 9 (1940) 1 κ. έ*.

28. *Δημ. Εὐαγγελίδη*, Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἁπείρου, 32-33.

29. *Ziva Antika 20 (1970) 116 και σημ. 2*.

30. Πβ. Actes du premier Symposium International de Thracologie, Milan 1978, 157.
31. Πβ. Actes du premier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia 1966, IV, 239.
32. P. Cabanes, L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167), Paris 1976, όπου και χάρτης του προτεκτοράτου. Τοῦ αὐτοῦ, Les modifications territoriales et politiques en Pylrie méridionale et en Épire, au IIIe siècle et dans la première moitié du IIe siècle av.n.ère, Piria I (1986) 40. Βλ. και Journal of Roman Studies 26 (1936) 27.
33. Ἀντ. Κεραμοπούλλου, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, ἐν Ἀθήναις 1939, 43 σημ.
34. Πβ. Ephemeris Dacoromana 3 (1929) 167. Βλ. ἐπίσης ἀποψη τοῦ V. Georgiev, Studia Albanica 1 (1969) 146.
35. Σ. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, Θεσσαλονίκη 1965, 46. Τοῦ αὐτοῦ, Τί ἦσαν ἐθνοφυλετικά οἱ Ἀβαροσλαβῆνοι, Θεσσαλονίκη 1977, 4.
36. A. Bruniatti, Le nuove provincie italiane..., Torino 1912, 19.
37. Βλ. Μ. Α. Γκιόλια, Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτισμικοῦ χώρου τῆς Εὐρυτανίας καί τῶν Ἀγρᾶφων κατά τήν τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1986, 128 καί σημ. 53 καί 54, όπου σχετική βιβλιογραφία.
38. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, Ρωμαϊκός Ἀρκαδισμός, Πρακτικά α' συνεδρίου γιά τήν ἀναβίωση τοῦ «Ἀρκαδικοῦ Ἰδεώδους», Ἀθήνα 1984, 40-54.
39. A. Lazaru, Aux origines de l'aroumain et de ses rapports avec les langues environnantes, Athènes, 1985, 7 κ.έ.
40. Πβ. Ν. Ἑλληνομνήμων 16 (1922) 340-342.
41. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, 19 σημ. 87.
42. Πβ. Balkan Studies 21 (1980) 97-105.
43. N.G.L. Hammond, Ἡπειρος, Ἀθήναι 1971, μετάφραση Ἀθ. Χρ. Γνάγκα, 86.
44. Α.Ε. Βακαλοπούλου, Ὁ γλωσσικός ἐκλατινισμός τῶν κατοίκων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ἐν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας ἀπό τὰ προϊστορικά χρόνια ὡς τό 1912, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1983, 49-50.
45. L. Lafoscade, Influence du latin sur le grec, ἐν J. Psichari, Etudes de Philologie néo-grecque. Recherchers sur le développement historique du grec, Paris 1892, 136.
46. Πβ. Revue des Etudes Roumaines 5-6 (1960) 228. V. A. Georgescu, Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, București 1980, 11.
47. D. A. Zakythinos, La Grèce et les Balkans, Athènes 1947, 99 κ.έ.
48. Κ. Πορφυρογεννήτου, Περί θεμάτων, λβ', 152 (ἔκδ. Βόννης).
49. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, 10 σημ. 43.
50. Ἀμάντου, Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος, 135.
51. Μακεδονικά 2 (1941-1952) 530. Πβ. και Λιάκου, Τί ἦσαν ἐθνοφυλετικά οἱ Ἀβαροσλαβῆνοι, 4: «ἀπό τό Δυρράχιο καί τό Ταυρήσιο (τῆς περιοχῆς Στρούγας) κατάγονταν οἱ Ἀρμανόγλωσσοι αὐτοκράτορες Ἀναστάσιος, Ἰουστίνος καί Ἰουστινιανός». Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, κατ'.
52. Πβ. Κ.Δ. Στεργιαπούλου, Τά βόρεια σύνορα τῆς Ἡπείρου, Ἀθήναι 1945, 35. Βλ. Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλλου, Τά ὀνόματα Ἀλβανός καί Ἀρβανίτης, Ἀφιέρωμα εἰς τήν Ἡπειρον εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951), Ἀθήναι 1956, 3.
53. Βλ. Μνήμη Γεωργίου Κουρμούλη, Ἀθήνα 1988, 80 σημ. 1.
54. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, 157 καί σημ. 445. Σύντομη σκιαγράφηση βλ. λήμμα Ἀβαροι, ἐν Ὑδρία, ἐγκυκλ. λεξικό.
55. Βλ. Byzantinische Zeitschrift 64 (1971) 22 κ.έ.
56. Balcania 7 (1944) 472. Επίσης Studii de dialectologie și toponimie, București 1970, 151.
57. Revue des Etudes Roumaines 7-8 (1961) 133.
58. Στέλ. Κυριακίδου, Βούλγαροι καί Σλάβοι εἰς τήν Ἑλληνικήν Ἱστορίαν, Θεσσαλονίκη 1946, 17-18.
59. Δωδώνη 10 (1981) 394 σημ. 4.
60. I. Cvijić La péninsule balkanique, Paris 1918, 458-459. Πβ. και Grai și Suflet 1 (1923-1924)

72-79. 'Επίσης Πρακτικά τοῦ Γ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979, 383-395.

61. 'Αντ. Δ. Κεραμοπούλλου, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, 14-15. Βλ. καί Α. Mazon, Documents, contes et chansons slaves de l' Albanie du Sud, I, Paris 1936. Επίσης Α. Mazon et Maria Filipova-Bajrona, Documents slaves de l' Albanie du Sud, II, pièces complémentaires, Paris 1965.

62. Βλ. Γέρας 'Αντ. Κεραμοπούλλου, 'Αθήναι 1953, 106.

63. Φρειδ. Χέρτσβεργ, 'Ιστορία τῆς 'Ελλάδος... Α', 308. Βλ. καί Τρικαλινά 6 (1986) 87.

64. R. Stoikov, 'Η πρώτη περί 'Αλβανῶν πληροφορία εἰς τὰς ἱστορικές πηγάς, μετάφρ. Γ. Σαμαρά, Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας 18 (1968) 44 κ.έ. Α. Ducellier, L' Arbanon et les Albanais au XIe siècle, Travaux et Mémoires 3 (1968) 354-368. Βλ. καί Studia Albanica 1 (1969) 147 κ.έ. 'Ε. Α. Βρανούση, οἱ δοιοί «'Αλβανοί» καί «'Αρβανίται» καί ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγάς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, Σύμμεικτα 2 (1970) 236 κ.έ. Πβ. καί Κοσο Bozhori, A. proros de l' extension du nom Arbanon à l' époque byzantine, Actes du XVe Congrès Intern. des Et. Byz., II, Bucarest 1975, 307-315.

65. 'Αθηνά 38 (1926) 105. Βλ. καί 'Αμάντου, Μικρά Μελετήματα, 280-281.

66. 'Η Καθημερινή, 19-2-1939, 6.

67. Βλ. 'Αφιέρωμα εἰς Κ. 'Αμαντον, 'Αθήναι, 1940, 251-252.

68. 'Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, λ.

69. Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, 478. Βλ. καί ἀνακοίνωση Α. Βρανούση στά Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη 7-14 Σεπτ. 1975), 'Αθήναι 1976.

70. Βλ. Ν. 'Ελληνομνήμων 16 (1922) 473-474, ὅπου καί τὸ σχετικό ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Γάλλου σὸ πρωτότυπο. Πβ. καί Κ. Μπίρη, 'Η 'Αρβανιτιά τῆς 'Ελλάδος, Βιβλιοφιλία 1 (1976) 13: «Κατέπληξε τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης ὁ Μερκούρης Μπούας μὲ τὴν παλληκαριά του καί μὲ τὶς νίκες του. Τὰ κατορθώματά του ὕμνησε σὲ ἐκτενέστατο ἔλεγειο ὁ τροβαδούρος Τζάνε Κορωναιός καί τὰ περιέγραψαν ὄλοι οἱ χρονογράφοι τῆς ἐποχῆς, προσαγορεύοντάς τον τιμητικά Le Seigneur Mercur, Capitain Grec, le Capitain Grec Mercurio...»

71. Ν. 'Ελληνομνήμων 20 (1926) 181. Πβ. καί Παρνασσός 29 (1987) 277, ὅπου ὁ Κων. Νίκας, καθηγητῆς τοῦ 'Ανατολικοῦ Πανεπιστημιακοῦ 'Ινστιτοῦτου τῆς Νεαπόλεως, μὲ πλούσια βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση σκιαγραφεῖ τοὺς ἐποικισμοὺς 'Ελλήνων στὴν Νεάπολη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα καί, ἀφοῦ ἐπισημαίνει τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Χωραφᾶ «γιά τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα τῶν 'Ελλήνων», δηλώνει: «Στὸ 'Αρχεῖο τοῦ Κράτους τῆς Νεάπολης ὑπάρχουν πολλὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὴ στρατολόγηση τῶν βορειοηπειρωτῶν».

72. Παρνασσός 1 (1887) 19-26.

73. 'Ελληνισμός 7 (1904) 7 κ.έ.

74. Πβ. Revue des Etudes Sud-Est Européennes (RESEE) 16 (1978) 241, ὅπου ὁ Arshi Pipa μετὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀποδημίας, τὸ 1460, λόγω τῆς τουρκικῆς ἐξαπλώσεως, γράφει: «molti Greci e Greco-Albanesi abbandonarono il paese, stabilendosi in Italia e in Sicilia. Le capitazioni di Contessa Entellina, del 1521, parlano di 'Greci venuti dall' isola Andros'». 'Εν τούτοις χαρακτηρίζει αὐτοὺς 'Αλβανούς, ἐνῶ σημειώνει ὅτι στὴν 'Ιταλία κατέφθαναν καί 'Ελληνες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη: «Questi greci si stabilirono nel 1449 a Firmo, dove il (Alessio) esercito diritti feodali».

75. Τὰ Νέα, 3-5-1984.

76. Στὴν ἔκδοσιν τῆς Βιέννης 1791, σελ. 127, στὴν δὲ τῆς 'Αθήνας 1970, σελ. 39 καί 130-131.

77. Κατὰ τὸν Η. Houssaye οἱ Μεγάλες Δυνάμεις τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου ἔπρεπε νὰ δώσουν τὸ 1879 τὴν Ἁπειρο στὴν 'Ελλάδα, «διότι οἱ 'Ελληνες τῆς Ἁπείρου, οἱ Σουλιῶτες, ἔμαθαν τοὺς λοιποὺς 'Ελληνες πῶς ἀποθνήσκει κανεὶς διὰ τὴν ἐλευθερίαν. 'Ο Μᾶρκος Μπότσαρης ἀναπαύεται ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἡ χώρα ὅμως ὅπου ἐγεννήθη καί τὴν ὁποῖαν ἐπότισε μὲ τὸ αἷμα του εἶναι ἀκόμη εἰς τὰς χεῖρας τῶν Τούρκων». Πβ. Πατσέλη, 'Ηπειρωτικαὶ Μελέται, 38. Γενικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῶν ἀλβανοφώνων ἐκφράζεται ἀργότερα καί ἡ Ligue Française pour la défense des droits de l' Hellénisme, La Grèce devant le Congrès, Paris 1916, 61.

78. Μνημοσύνη 2 (1968-1969) 21-37.

79. Στὸν 'Ελληνισμό ἐντάσσει 'Αρβανίτες καί Βλάχους καί ὁ Rouqueville, σύμφωνα μὲ

όμολογία τοῦ ὄργάνου τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας τοῦ 19ου αἰώνα *Th. T. Burada, Cercetări despre scoalele românești din Turcia, București 1890*, 161 σημ. 3.

80. Π.Χ. Ζιώγα, Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰώνα τῆς τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1982, 154 σημ. 2.

81. Dictionnaire Géographique par *St. Martin*, λ. Albanie.

82. Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, 478. Πβ. καὶ Κ. Δ. Στεργιοπούλου, Τὰ βόρεια σύνορα τῆς Ἠπείρου, Ἀθήναι 1945, 66: «Ἡ ἔρευνα τῶν λαογραφικῶν στοιχείων τῆς κάτω ἀπὸ τὸν Γενοῦσον ποταμὸν ἐκτεινομένης χώρας καὶ ἰδιαιτέρως τῶν ἱστορικῶν λειψάνων, ὅπως χαρακτηρίζονται οἱ ἀφανεῖς, ἀλλ' ἀσφαλεῖς μάρτυρες τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας (ἦθη, ἔθιμα, τραγούδι, σπίτι, τρόπος συνοικήσεως κλπ.) καταδεικνύει ὅτι πράγματι ἡ παρατήρησις τοῦ Ψαλῖδα εἶναι ἀληθινή, ὅτι δηλαδὴ ἡ χώρα ποῦ ἐκτείνεται νοτιῶς τοῦ Γενοῦσου ποταμοῦ ὁμοιάζει πολὺ ἢ μᾶλλον κατὰ πάντα πρὸς τὴν νότιον Ἠπειρον, διαφέρει δὲ οὐσιαστικῶς πρὸς τὴν χώραν, ποῦ ἐκτείνεται εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ ποταμοῦ τούτου». Βλ. καὶ Ἠπειρωτικά Χρονικά 6 (1931) 58.

83. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 28 (1953) [1954] 160-161. Ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς γλώσσας, τῶν ἠθῶν καὶ ἔθιμων καὶ τοῦ χαρακτήρα τῶν Ἀλβανῶν συνεπάγεται ὅτι κατὰ τὴν ἀρχικὴ τους καταγωγὴ εἶναι αὐτοὶ γνήσιοι Ἕλληνες, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀγγλος *Stanford*. Πβ. An ethnological map of the European Turkey and Greece with introductory remarks on the distribution of Races..., London 1877, 8.

84. Λιάκου, Ἡ καταγωγὴ τῶν Ἀρμονίων, 22 σημ. 92. Παρακάτω, 39-40, προβαίνει προφανῶς στὸν πληρέστερο διαχωρισμὸ τῶν Τόσκηδων ἀπὸ τοὺς Γκέγκηδες, γιὰ τοὺς ὁποίους διατείνεται ὅτι «δὲν εἶναι γηγενεῖς Ἰλυριοὶ ἀλλὰ ξενοφερμένοι Τριβαλλοδάκες». Καὶ προσθέτει: «Τοῦτο προκύπτει ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὶς παραδόσεις τῶν Γκέκιων πατριῶν τους, ποῦ ἀφηγοῦνται ὅλες ἀνεξάρτητα ὅτι οἱ πρόγονοὶ τους ἦρθαν στὴν σημερινὴ Βόρειο Ἀλβανία ἀπὸ βορειοανατολικότερες περιοχές, ἄρα ἀπὸ τὴν κάτω λεκάνη τοῦ ποταμοῦ τῆς Σερβίας Μοράβα καὶ τὶς ἀντικρυνές του τέτοιες». Παραπέμπει δὲ στὸν Hecquart, Histoire de la Guegarie (Haute Albanie), 112.

85. Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλῖδα, Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου, Ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ μὲ τοπογραφικὰ σχεδιογραφήματα καὶ γεωγραφικοὺς χάρτας τοῦ ἴδιου. Προλεγόμενα καὶ σημειώσεις Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση. Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1964, 35.

86. Ν. Γ. Νικοκλέους, Περί τῆς αὐτοχθονίας τῶν Ἀλβανῶν, ἦτοι Σκιπιτάρ. Πραγματεία ἱστοριοφιλολογική, ἐν Γοτίγγη 1855, 78 σημ. 15.

87. Βλ. Ἀντί 307 (1985) 52 σημ. 2., ὅπου: *M. Paidoussis and C. B. Krimbas* 1980 The Distribution of ABO and Rh. Blood Groups in Greece, Physical Anthropology of European Populations (ed.). Schwidetsky, B. Chiareli, O. Necrasov, Mouton, The Hague, 154-170, Πίν. 1. Ἐπίσης Καθημερινή-Βιβλίο 26-6-1986.

88. Δωδώνη, Εἰκονογραφημένον Ἠπειρωτικὸν Ἡμερολόγιον 1 (1895) 76.

89. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐορταστικοὶ Λόγοι, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήναι, 47.

90. Ἰ. Θ. Κακριδῆς, Φῶς Ἑλληνικό, Ἀθήνα 1963, 77.

91. Πβ. Δ. Αἰνιᾶνος, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήναι, Ἐκδοσις Γ. Τσουκαλά, 169: «Ἡ δύναμις τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη ἐσύγκειτο ἀπὸ Ἀλβανούς ἔχοντας τὴν αὐτὴν ἐνδυμασίαν, τὸν αὐτὸν ὄπλισμὸν καὶ τὰ αὐτὰ σχεδὸν ἦθη καὶ ἔθιμα μὲ τοὺς Ἕλληνας».

92. Πβ. Ἀναγνώστη Κοντάκη, Ἀπομνημονεύματα, 16: «... Εἰσῆλθον εἰς τὴν Πελοπόννησον δώδεκα χιλιάδες Ἀλβανοί, οἱ ὅποιοι ὡς βάρβαροι καὶ ἀπάνθρωποι ἐπραττον τὰ μύρια κακουργήματα μὴ γνωρίζοντες ἄλλον παρὰ τὴν θέλησίν των...». Περισσότερα ἀποσπάσματα βλ. Ἀλ. Χ. Μαιμνόπουλου, Ὁ μῦθος τῆς ἀλβανικῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1963, 53 κ.ά.

93. Α. Μπέλλου, Ἀλβανικά ἢ αἱ τρεῖς ζῶσαι διάλεκτοι τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1903, 5.

94. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας, Ἀπομνημονεύματα, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου Αἴμου, Θεσσαλονίκη 1984, 125.

95. Ν. Ἑλληνομνήμων 10 (1913) 376.

96. Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα Παρνασσοῦ 1 (1871) 37.

97. Ν. Ἐλληνομνήμων 21 (1927) 342.
98. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 7 (1932) 131-132.
99. Μιά ἀδρὴ σκιαγράφηση τοῦ τυράννου τῶν Ἰωαννίνων ἀπὸ τὸν Hugues Rouqueville βλ. Κώστα Π. Βλάχου, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Γαλλικοῦ Ὑποπροξενείου τῆς Ἀρτας (1815-1817), Ἰωάννινα 1988, 409. Ἀνάτ. ἀπὸ Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο 1988.
100. Κ. Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀ. Ψαλίδα, Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου, 95. Βλ. γιὰ ἀποψη Ἀλῆ-Πασᾶ στὸ γλωσσικὸ ζήτημα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, Μ. Χρυσόχοῦ, Διαλέξεις περὶ Μακεδονίας, ἐν Ἀθήναις 1919, 91.
101. Ν. Ἐλληνομνήμων 10 (1913) 16.
102. Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός 10 (1914) 62-63.
103. Αὐτ. 13 (1917) 169-170.
104. Τ. Ραραχάγι, Paralele folclorice, București 1970, 14.
105. Ν. Ἐλληνομνήμων 10 (1913) 384-385.
106. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῖνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας 25 (1977-78) 102.
107. Λ. Βρανούση, Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατούμενης Ἡπείρου, Ἐκδόσεις ΕΗΜ, Ἰωάννινα 1962, 28.
108. Πβ. Ἐλληνισμός 7 (1904) 105: «... τὴν κυριωτάτην ἐθνικὴν δύναμιν ἀποτελεῖ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις καὶ τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα, καὶ Ἕλλην εἶναι πρῶτιστα καὶ μάλιστα ὁ θέλων νὰ εἶνε καὶ νὰ λέγῃται Ἕλλην».
109. Ἐλευθερίας Ἰ. Νικολαΐδου, Ξένες προπαγάνδες καὶ ἐθνικὴ ἀλβανικὴ κίνηση στὶς μνηστοπολιτικὲς ἐπαρχίες Δυρραχίου καὶ Βελεγράδων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, Ἐκδόσεις ΙΜΙΑΧ, Ἰωάννινα 1978, 212.
110. V. Bégard, Τουρκία καὶ Ἐλληνισμός, Ἐκδόσεις Τροχαλία (Ἀθήνα) 1987, 48-49.
111. E. Bouchié de Belle, La Macédoine et les Macédoniens, Paris 1922, 129.
112. Βλ. Τ. Π. Γιοχάλα, Ὁ Γεώργιος Καστριώτης Σκεντέρμπεης εἰς τὴν Νεοελληνικὴν ἱστοριογραφίαν καὶ λογοτεχνίαν, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975, 9-20. Πβ. καὶ Μνημοσύνη 6 (1978-1979) 367-370.
113. Ephemeris Dacoromana 1 (1923) 373.
114. Φωνὴ τῆς Ἡπείρου 125 (10-2-1895) 4.
115. Στέφ. Ἰ. Παπαδόπουλου, Ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Α', Θεσσαλονίκη 1982, 43.
116. Αὐτ., 83-84.
117. Ἡπειρωτικὴ Ἔστια 17 (1968) 267. Βλ. καὶ Jurien de la Gravière, La guerre de Chypre et la bataille de Léranthe, 2, Paris 1888.
118. Κ. Ἰ. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, Α', Ἀθήναι 1955, 182. Βλ. καὶ Στ. Ἰ. Παπαδόπουλου, Ἡ κίνηση τοῦ δούκα τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625), Θεσσαλονίκη 1966. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ μνηστοπολίτης τοῦ Μ. Τιρνόβου Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος καὶ οἱ ἐνέργειές του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων (τέλη 16ου ἀρχὲς 17ου αἰῶνα), Τμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μνηστοπολίτην Κίτρου Βαρνάβαν, Ἀθήναι 1980, 3-7, καὶ γαλλικὴ μετάφραση, Σύμμεικτα Νεώτερης Ἱστορίας 1 (1982) 31-35.
119. Ἰ. Κ. Χασιώτη, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ἰωακείμ καὶ οἱ συνωμοτικὲς κινήσεις στὴ Βόρειο Ἡπειρο, Θεσσαλονίκη 1964. Ἀνάτ. ΣΤ' τόμου «Μακεδονικῶν».
120. Βλ. Ἀγγ. Παπακώστα, Ἀγῶνες καὶ θυσίες τῶν Βορειοηπειρωτῶν στὸ Εἰκοσιένα, Ἀθήνα 1945. Ἐπίσης Ν. Κ. Παπαδοπούλου, Ἡ Δρόπολις τῆς Βορείου Ἡπείρου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1430-1913), ἐν Ἀθήναις 1976. Ναπ. Σταμ. Δοκανάρη, Ὁ Βορειοηπειρωτὴς ἀγωνιστὴς Κων. Παλάσκας. Μεγάλος μορφὴς τοῦ ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας, Ἐκδόσεις IBM, Ἰωάννινα 1980.
121. Διον. Μιτάκη, Κώστας Χορμόβας καὶ Κώστας Λαγουμιτζίης, Στερεὰ Ἑλλάς 165 (1983) 4-10, 166 (1983) 14-17 καὶ 19, 167 (1983) 14-21.
122. Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα. Εἰσαγωγή-σχόλια Σπ. Ἰ. Ἀσδραχᾶ, Ἀθήνα 1957, 228, 230-231 καὶ σημ. 1.
123. Ἀλόστ. Π. Παπαθεοδώρου, Ὁ αὐτονομακὸς ἀγῶνας τῆς Βορείου Ἡπείρου 1914, Ἀθήνα 1985, δπου καὶ βιβλιογραφία.

124. Πβ. τοῦ ἐπιτίμου πρέσβεως *Κων. Χειμαριού*, Τὰ σύνορα Ἑλλάδος-Ἀλβανίας. Ἡ Καθημερινή 23-2-1984. Βλ. καὶ Δ. Γ. Ντάγγα, Ἑλλάδα-Ἀλβανία: ἓνα θέμα πάντοτε ἐκκρεμές. Ἡ Καθημερινή 25-4-1981 καὶ Πυρσὸς Βορείου Ἡπείρου, Μάϊος 1981, 7-8.
125. Πβ. Βορειοηπειρωτικὸς Ἀγὼν, Ὀκτώβριος 1982, ὅπου περιεκτικὸ ἄρθρο ἐπιγραφόμενο Συμβολὴ τῶν Β/Ἡπειρωτῶν στὸ Ἔπος τοῦ Σαράντα.
126. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, Ἀπόηχοι καὶ ἀπόλογοι τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1940, Ἀκτίνες 464 (1985) 235, ὅπου τεκμήρια Ἰταλοῦ ἱστορικοῦ.
127. New York Herald Tribune. Ἀθ. Λ. Κόρμαλη, Ἀντίσταση στὴν Βορειοηπειρωτικὴ Γῆ, Ἀθήνα 1989, 74. Βλ. καὶ προσωπικὲς ἐντυπώσεις Ἀριστ. Τσάτσου, Μὲ τοὺς Ἑλληνας τῆς Βορείου Ἡπείρου. Σελίδες Ἡμερολογίου καὶ ἀναμνήσεις ἑνὸς στρατιώτη, Ἡ Καθημερινή 28-10-1987, 7: «Ὁ ἀφελληνισμὸς τῆς Β. Ἡπείρου ἦταν ἐπίμονος, συστηματικὸς καὶ συνεχῆς. Παρὰ ταῦτα αὐτοὶ οἱ Ἑλληνας ἀντεχαν ἀκόμη καὶ εἶχανε κατορθώσει, σχεδόν, στὴν ὁλότητά τους, νὰ διατηροῦν τὴν ἑλληνικὴ τους συνείδηση. Ἦταν ἀξιοθαύμαστοι...» Βλ. ἐπίσης, Μία συγκλονιστικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν καπετάνιο τοῦ ΕΛΑΣ «Σουλιώτη» γιὰ τὴν Ἀλβανία, Βορειοηπειρωτικὸς Ἀγὼν, Ἰανουάριος 1988, 6.
128. Μητροπολίτου Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτισης Σεβαστιανοῦ, Ἡ Ἐσταυρωμένη Βόρειος Ἡπειρος, Ἐκδ. 5η, Ἀθήναι 1986.
129. Μαρμώπουλου, Ὁ μῦθος... 44-45.
130. Κ. Χρ. Χρήστου, Ἀγωνιστὲς τοῦ '21 περιοχῆς τέως δήμου Πλαταιέων, Ἀθήνα 1984, 80 κ.έ.
131. Γ. Βαλέτα, Ὁ ἀρματωμένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στὰ 1730. Εἰσαγωγή-ἐκλογές, Ἀθήνα 1971, 2-3.
132. Πβ. Ἐλευθερίας Ἰ. Νικολαΐδου, Οἱ κρυπτοχριστιανοὶ τῆς Σπαθίας, Ἐκδόσεις ΙΜΙΑΧ, Ἰωάννινα 1979, 39-40: «Ὁ λόγος τοῦ Τέρπου ἦταν κήρυγμα ἀγάπης, ἐμπιστοσύνης καὶ ἐνότητας ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανούς, χωρὶς διάκριση τάξεων, ἀλλὰ καὶ δριμύ κατηγορητήριο στὶς περιπτώσεις ἀδιαφορίας ἀπὸ μέρους τῶν ἀρχόντων, ἐκκλησιαστικῶν καὶ μὴ. Ὁ Τέρπος ἦταν πράγματι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ θαρραλέους ἀγωνιστὲς τῆς πίστεως, πού δὲ θυσιάσει τὸ φρόνημά του σ' ὅποιαδήποτε σκοπιμότητα. Δὲ δεχόταν συμβιβασμοὺς μὲ καταστάσεις πού ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία προπετασμάτων καπνοῦ, γιὰ ν' ἀμβλύνεται τὸ μένος καὶ ἡ κακουργία τοῦ δυνάστη, ὅπως γινόταν μὲ τὸν κρυπτοχριστιανισμό, τὸν ὅποιο κι ἀπέρριπτε. Ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς παρησία, φανερὴ διακήρυξη τῆς πίστεως κι ὄχι προσπάθεια ἀποκρυβῆς καὶ συγκάλυψης μὲ διάφορα μέσα. Γι' αὐτὸ καὶ περιώδευε καὶ κήρυττε στὴν περιοχὴ τῆς Σπαθίας πού δοκιμαζόταν ἀπὸ ἀθρόες ἀλλαξοπιστίες τὸ διάστημα 1710-1730 καὶ εἶχε ἀρχίσει νὰ περιπίπτει στὸν κρυπτοχριστιανισμό».
133. Βαλέτα, ἔ.ἀ., 18. Στὴν ἐλευθερία φθάνει κανεὶς μὲ πολλοὺς τρόπους. Στὰ 1730 ὁ Νεκτάριος Τέρπος διδάσκει: «Στρατιώτης δίχως σπαθὶ καὶ ἱερεὺς δίχως βιβλίον, καὶ οἱ δύο φάλτσοι εἶναι», ἐννοώντας προφανέστατα τὴν ἀνάγκη καὶ χρησιμότητα τοῦ βιβλίου στοὺς ἱερεῖς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀλέξης Πολίτης, Τὸ βιβλίο μέσο παραγωγῆς τῆς προφορικῆς γνώσης. Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες, ΚΝΕ-ΕΙΕ., Ἀθήνα 1982, 271.
134. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, Τὸ Μακεδονικὸ μὲ ἱστορικὰ δεδομένα, γλωσσολογικά, ἐθνολογικά, Ἐλευθερία (Λαρίσης) 26-2-1989, 8.
135. Βαλέτα, ἔ.ἀ., 16-17. Γιὰ τὴν προτροπὴ τοῦ Τέρπου στοὺς Χριστιανούς πρὸς καταβολὴ τοῦ χαρατζίου, πού τόσες παρερμηνεῖες εἶχε, βλ. Τετράδια ἐργασίας, ΚΝΕ-ΕΙΕ 7 (1984) 100 κ.έ.
136. Βαλέτα, ἔ.ἀ., 33.
137. Κ. Α. Βακαλοπούλου, Ὁ Βόρειος Ἑλληνισμὸς, 41-42.
138. Βλ. καὶ Φ. Οἰκονόμου, Ἡ πολυπαθὴς Β. Ἡπειρος διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθήναι 1985. Ἐπίσης Κ. Σ. Κώνστα, Πάτερ-Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ὁ ἀναγεννητὴς τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἰωάννινα 1959. Ἀνάτ. ἀπὸ 7ο τόμο Ἡπειρωτικῆς Ἐστίας.
139. Κ. Σαρδελῆ, Ὁ Ἅγιος τῶν σκλάβων ὁ Αἰτωλὸς, Ἀθήνα 1970, 136-137. G. Chasslotis, L' instruction, publique chez les Grecs, Paris 1881, 32. Περισσότερα βλ. Μ. Α. Γκιόλια, Ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του Ἀθήνα 1972, 471 κ.έ.
140. Ἀγγελικῆς Κωνσταντακοπούλου, Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὰ Βαλκάνια (1750-1850). Τὸ τετράγλωσσο λεξικὸ τῆς Δανιὴλ Μοσχοπολίτη, Ἰωάννινα 1988, 63. Γιὰ τὸ μέρος β' τῆς μελέτης πβ.

Άχ. Γ. Λαζάρου, 'Η Αρωμονική και αί μετά τῆς ἑλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς. Βλάχοι, β' ἔκδοσι, Ἀθήνα 1986, 183 κ.έ. Ἐξ ἄλλου γιὰ τὴν ἔθνικὴ συνείδηση τῶν Βλάχων βλ. Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο 1988, 343-344 καὶ σημ. 27, 347-348 καὶ σημ. 48.

141. Βλ. Θ. Βελλιανίτου, 'Η Μοσχόπολις τῆς Β. Ἡπείρου, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος 1922, 226-239. Κ.Χ. Σκευδέρη, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας καὶ Συγχρόνου Μοσχοπόλεως, ἔκδ. β', ἐν Ἀθήναις 1928. Φ. Μιχαλόπουλου, Μοσχόπολις, αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας 1500-1769, ἐν Ἀθήναις 1941, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία. Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ, μητροπολίτου Ξάνθης, Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930, ἐπιμελεῖα Στίλπ. Κυριακίδου, ἐν Θεσσαλονίκη 1957. Θεοφρ. Γεωργιάδου, Μοσχόπολις, Ἀθήναι 1975. Στ. Μ. Γκατσόπουλου, Μοσχόπολις, Ἰωάννινα 1979.

142. Χαροῦλ. Ἰ. Σωτηροπούλου, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Σφενδόνη 3 (1927) 263-268. Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ, μητροπολίτου Ξάνθης, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως, Α' Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα, 1630-1875. Ἀθήναι 1939. Βλ. καὶ Ἑλληνικά 11 (1939) 363-364. Μακεδονικά 1 (1940) 544-546. Ὁρθοδοξία 15 (1940) 152-156.

143. Εὐλ. Κουρίλα, Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς. Ἡ καταγωγὴ τῶν Κουτσοβλάχων καὶ ἡ ἐγγραμάτισις τῆς γλώσσας αὐτῶν, Θεολογία 12 (1934) 69-84, 149-161, 314-335 καὶ ἀνάτ. Ἀθήναι 1935. Τοῦ αὐτοῦ, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, ὁ μεταφραστὴς τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὸ Ἀλβανικόν, ἦτοι Αἱ βάσεις τῆς ἀλβανικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσης. Ἡ Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως. Ἐπίμετρον: Ἡ Ἱστορία τῆς Μοσχοπόλεως καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτῆς, ἐν Ἀθήναις 1935. Πβ. καὶ Φάνη Μιχαλόπουλου, Μοσχόπολις, αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας 1500-1769, 23: «Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κουρίλα, πὺς τυπώθησαν ἐκεῖ καὶ βιβλία ἀλβανικά καὶ ἰδίως Βλάχικα, πὺ καταστράφησαν ἀπὸ τοὺς ἑλληνίζοντες (!) ἀποτελεῖ ἀποκύημα νοσηρῆς φαντασίας, γιὰ νὰ μὴ χαρακτηρίσουμε βαρύτερα τὴν πρόθεσι τοῦ συγγραφέα». Βλ. καὶ Π.Φ. Χριστόπουλου, Τὸ βιβλίον Ἡ Ἀλήθεια Κριτῆς, Ἀθήνα 1984, 178. Τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Κουρίλα ἔθεσα ὑπ' ὄψη τοῦ συγχρόνου μας Αὐστριακοῦ ρωμανιστῆ-βαλκανολόγου Max Demeter Reyfuss, πὺ ἐτοιμάζει μονογραφία γιὰ τὴν Μοσχόπολη! Ἀνεπιφύλακτα ἀπέρριψε τὸν ἰσχυρισμὸ καὶ ὡς ἐνδεχόμενον.

144. Ν. Σκιαδά, Τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης καὶ οἱ ἐκδόσεις του, Νέα Ἑστία 83 (1968) 802-808. Τοῦ αὐτοῦ, Χρονικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας, Α', 1476-1828, Ἀθήνα 1976.

145. Δημ. Καλλιμάχου, Ὁ πολιτισμὸς τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἡ Ἑλληνικότης τῆς Κορυτσᾶς. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Μοσχοπόλεως, Ἰωάννινα 1959, 9.

146. Φάνη Μιχαλόπουλου, Ἡ οἰκοδομικὴ καὶ ἡ τέχνη τῆς Μοσχοπόλεως, Νέα Ἑστία 29 (1941) 105-112. Ἰ. Κ. Βασδραβέλλη, Ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τῆς Μοσχοπόλεως, Αὐτ. 29 (1941) 203-204.

147. Βαλερίου Παπαχατζῆ, Οἱ Μοσχοπολίται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 9 (1934) 127-139. Τοῦ αὐτοῦ, Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας, Ἡπ. Χρ. 10 (1935) 270-288. Α. Hâciu, Aromanii. Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație, Focsani 1936. Μ. Ruffini, Un centro Aromeno d' Albania: Moscopoli, Revista d' Albania 4 (1943) 158-169. Σπ. Κοκκίνη, Μοσχόπολη. Διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ πνευματικοῦ κέντρου τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Τὸ Βῆμα 3-8-1969, Γ. Σ. Λαῖου, Σίμων Σίνας, Ἐκδόσεις Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1972, Γ. Σιορόκα, Τὸ γαλλικὸ προξενεῖο τῆς Ἀρτας (1702-1799), Ἰωάννινα 1981, 250-252, 258-259. Ἐλένης Κ. Γιαννακοπούλου, Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευσις δασῶν στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα (1710-1792), Ἀθήνα 1987, 109, 165 κ.έ.

148. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὁ Βορειοηπειρωτῆς Χριστ. Κλονάρης, γιὰ τὸν ὅποιο βλ. Δημ. Γ. Σερεμέτη, Ὁ Χριστόδουλος Κλονάρης (1788-1849) καὶ ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Δικαιοσύνης, Θεσσαλονίκη 1960 (ἀνάτ. ἀπὸ τὸν Η' τόμον τῆς ΕΕΣΝΟΕ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Μιχ. Δ. Στασινοπούλου, Τινὰ περὶ τοῦ Χριστοδούλου Κλονάρη, στὸν τιμητικὸ τόμον γιὰ τὰ 125 χρόνια τοῦ Ἀρείου Πάγου, Ἀθήναι 1963, 57 κ.έ. Μ. Τουρτόγλου, Τὰ πρῶτα ἐν Ἑλλάδι ἀκυρωτικὰ δικαστήρια, ἐν Ἀθήναις 1966. Ἀνάτ. ἀπὸ τὴν ΕΚΕΙΕΔ 10-11 (1966) 3 κ.έ. Ν. Ἰ. Πανταζοπούλου, Τὸ διὰ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 θεσπισθὲν δίκαιον καὶ οἱ Ἕλληνες νομικοί, Θεσσαλονίκη 1971, 21 κ.έ. Ὁ Κλονάρης ὑπῆρξε πληρεξούσιος στὶς μετὰ τὸ 1825 συνελεύσεις τῆς ἐπαναστάσεως, μέλος τοῦ Πανελληνίου ἐπὶ Καποδίστρια, ὑπουργὸς δικαιοσύνης (1832) καὶ πρῶτος πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου.

149. Βλ. ενδιαφέροντα στοιχεία στις ανακοινώσεις συνέδρων του Α' πανελληνίου επιστημονικού συνεδρίου (Κόνιτσα, 22-24 Αυγούστου 1987) με θέμα: Βόρειος Ήπειρος-Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, 'Αθήναι 1988.

150. Πβ. Κων. 'Ι. Κίτσου, Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεστοράτι 'Αργυροκάστρου: 1874-1891), 'Εκδόσεις ΙΒΕ, 'Ιωάννινα 1985, 6, όπου ο πρόεδρος του ΙΒΕ Ξεν. Γ. Κοντούρης στον πρόλογο επισημαίνει και τα εξής: «Τὰ Ζωγράφεια Διδασκαλεία ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά καὶ τὰ περίφημα σχολεῖα τοῦ 'Αργυροκάστρου, τῆς Κορυτσᾶς, τῆς Μοσχοπόλεως, τῆς Χειμάρρας, τῆς Πρεμετῆς, τοῦ Λαμπόβου, τῆς Πολύτσανης, τῆς Σωπικῆς, τῆς Δρόβιανης, τοῦ Δελβίνου κ.τ.λ. συνολικά 360, ἀνδρωμένα μὲ τὶς γενναῖες ἐπιχορηγήσεις τῶν μεγάλων εὐεργετῶν 'Αδελφῶν Ζάππα, 'Αρσάκη, Σίνα, Ζωγράφου, Μπάγκα, Δούκα καὶ ἄλλων, μὲ τοὺς 25.000 μαθητὲς τους, φέρανε μιὰ πραγματικὴ ἀνθήση τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων στὴν περιοχὴ, δημιούργησαν μιὰ ἀκτινοβολία ἔξω καὶ πέρα ἀπ' αὐτὴ, καὶ ἄφησαν μιὰ λαμπρὴ παράδοση παιδείας, μοναδικὴ γιὰ ἓνα τόσο μικρὸ τόπο σὲ τέτοια ἐποχὴ». Πβ. ἐπίσης τὴν ἀξιοσημειωτὴ παρατήρηση τοῦ ἀντιπρυτάνεως τοῦ πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων Γ. Σ. Πλουμίδη, 'Ο 'Ελληνισμὸς τῆς 'Ηπείρου στὶς παραμονὲς τῆς ἀπελευθέρωσής του (1905 περ. - 1912), Δωδώνη 6 (1977) 364: «Ὡς ὑπόδειγμα καλοῦ σχολείου ἀναφέρεται ἐκεῖνο τῆς 'Ελληνικῆς Κοινότητος Δυρραχίου. Ἐκεῖ τὰ 2.400 μέλη τῆς Κοινότητος (τὸ 1/3 τοῦ πληθυσμοῦ) συντηροῦσαν λύκειο μὲ 140 μαθητὲς καὶ παρθεναγωγεῖο μὲ 100 μαθήτριες».

151. Κλ. Δ. Τσούρκα, 'Ιστορικαὶ ἀλήθειαι. 'Ο 'Ελληνισμὸς καὶ οἱ βαλκανικοὶ λαοί, 'Αθήναι 1961, 17.

152. *Basgi-bey*, Ancien Député au Parlement ottoman, Président du second Gouvernement national albanais et Chef du Pouvoir Exécutif ad interim (1915-1916). Interné dans les garnisons austro-hongroises (1916-1918), L' Orient débalkanisé et l' ALbanie. Origine des dernières Guerres et Paix future, s.l.n.d., 5. Οἱ τίτλοι ὑπάρχουν στὸ δημοσίευμα καὶ διατηρήθηκαν, διότι ἐνέχουν ἰδιαίτερη σημασία.

153. *René Rivaux*, La malheureuse Epire, Paris 1914. Μεταφράσεις στὴν ἑλληνικὴ, 'Ι. Ζερβοῦ, 'Αθήναι 1914, Κ. Ζήνωνος, Κάϊρον 1914. Ἐπίσης *R. Rivaux*, The Sorrows of Epirus, London, Hurst and Blackett Ltd., 1918, καὶ *R. Rivaux*, The Sorrows of Epirus. Illustrated with Maps, Index and Editor's Note by Basil J. Photos. Chicago, Argonaut, Inc., 1963. Βλ. καὶ «'Ηπειρωτικὴ 'Εταιρεία» 34 (1979) 23.

154. Γ. Χ. Παπαδοπούλου, 'Η ἐθνικὴ ἑλληνικὴ μειονότης εἰς τὴν 'Αλβανίαν καὶ τὸ σχολικὸν αὐτῆς ζήτημα. 'Ιστορικὸν Ἀρχεῖον 1921-1979. Ἐκδόσεις ΙΒΕ, 'Ιωάννινα 1981, 107.

155. Ἐλευθεροτυπία 14-12-1989.

156. Κ. Π. Βλάχου, Ἄρση ἐμπολέμου καὶ σχολικὰ ἐγχειρίδια, 'Η Καθημερινὴ 24-11-1987, 5. Βλ. καὶ 'Ι. Κ. Γερονικολοῦ, Ἄλβανία. Πλαστογράφηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, Ἐλευθερία (Λαρίσης) 14-1-1990, 7. Παλαιότερο ἐπίσης ἄρθρο τοῦ Ν. Παπαδοπούλου, Καὶ ἄλλοι παραποιοῦν τὴν ἱστορία, Βορειοηπειρωτικὸς Ἀγὼν, Μάϊος 1982, 1-2.

157. Πβ. Κων. Βακαλόπουλου, 'Ο 'Ελληνισμὸς σὲ ἐθνικὴ κρίση, 'Η Καθημερινὴ 2-7-1989, 7ς': «Ἦραμε τὸ ἐμπόλεμο μὲ τὴν Ἄλβανία, ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ μειονότης τῆς Βορείου Ἤπείρου συνεχίζει ν' ἀφελληνίζεται, νὰ καταπιέζεται καὶ νὰ φθίνει μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια». Διότι γιὰ τὴν ἄρση δὲν ἴσχυσαν οἱ ἀρχὲς καὶ τὰ θέσμια τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀλλὰ σκοπιμότητες κομματικὲς καὶ μικροπολιτικὲς. Πβ. Θεμ. Χρυσανθόπουλου, Ἐπίτιμου πρέσβυ, Πῶς πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἄρση τοῦ «ἐμπολέμου» μὲ τὴν Ἄλβανία, Σοσιαλδημοκρατικὴ Πορεία 9-4-1987, 3. Βλ. καὶ Ν. Ἀθ. Ἀντωνοπούλου, Τὸ ἐμπόλεμον μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἄλβανίας, Ἑλληνικὸς Ἀστὴρ 19 (1987) 247-256. Καὶ Θ. Κουτσοπιᾶ, Ἡ Βόρειο-Ἤπειρος, Ἐλεύθερος ('Αγρινίου) 9-1-1990, 1-2.

158. Βλ. Βασ. Κρεμμύδα, Ἀνέγερση Μνημεῖου, 'Η Καθημερινὴ 25-10-1989, 7. Ἄθαν. 'Ι. Στρατῆ, Στρατιωτικὸ κοιμητήριον, Αὐτ. 26-11-1989. Πβ. καὶ Γ. Καϊμάρα, Ἐπίσκεψη στὴ Βορ. Ἤπειρο, Αὐτ. 13-10-1989, 7: «Κάτοικοι τῆς Κλεισούρας μᾶς ἐπληροφόρησαν ὅτι ὑπάρχουν ὁστᾶ Ἑλλήνων Νεκρῶν διασκορπισμένα καὶ ἀκάλυπτα εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Βορ. Ἤπείρου»!

159. Ν. Καζάζη, Λόγοι καὶ Ἔργα (1903-1904), ἐν Ἀθήναις 1911, 75. Μόλις εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος: Τὸ μήνυμα τῆς Ἐλευθερίας, 'Η Καθημερινὴ 7-1-1990, 1. Βλ. καὶ Κ. 'Ι. Παπακωνσταντίνου, Μηνύματα ἀφύπνισης, Ἐλευθερία (Λαρίσης) 14-1-1990, 7.

160. Ἐλευθεροτυπία 24-2-1987, 6.